ISSN 2654-2366

Archive

Αθήνα 2019 Τόμος 15

Επιστημονική περιοδική έκδοση ανοικτού περιεχομένου

ISSN 2654-2366

Τόμος 15 - 2019

Αριθμός Τόμου: Archive τόμος 15, 2019
Εκδότης: Κ. Καλογερόπουλος
Τόπος έκδοσης: Μοράβα 8, 121 36 Περιστέρι, Αθήνα
Χρονολογία έκδοσης: Δεκέμβριος 2019

Περιεχόμενα

Περιλήψεις

Rackham, O., Vernicos, N. 2019, Chalki in the Dodecanese, *Archive*, 15, 6-31.

Chalki is one of the least vegetated and most desert like of the Aegean islands, but until recently had a relatively large population. We examine its historical ecology chiefly from the evidence contained in the present landscape and vegetation. We conclude that the island is unlikely to have been much degraded by human mismanagement. Its inhabitants have carefully and with great labour, made the best use of a difficult natural environment over at least 3500 years. Its recent depopulation has nothing to do with environmental change. To «restore» such an island to a more vegetated state may be a misdirected objective, and should be attempted only with great caution. Chalki gives its visitors the impression of a "desert island". Leaving the lush vegetation of Rhodes the caique sails from Kamiros Skala past the arid but relatively green island of Alimnia, and enters the bay of Imborio the capital of Chalki, between frowning mountains of gray and orange limestone – a stern and desolated landscape almost devoid of visible plant life. The first impression is moderated by the fertile valley behind the port, with its great terebinths and other beautiful trees; but nevertheless Chalki is an extreme example quoted by those who believe that Greek landscapes have been «desertified» by centuries of abuse by men and goats. The suggestion that has been made during the 1980's, for the «restoration» or «reboisement» of the island imply that a more luxuriant vegetation once existed and could be recovered by future intervention.

Μαστοράκη, Α. 2019, Η γνωσιοθεωρία του Descartes και η αντίπερα όχθη: Locke και Hume, *Archive*, 15, 32-38.

Ο Καρτέσιος θεωρείται, και όχι άδικα, ο "πατέρας" της νεώτερης φιλοσοφίας, καθώς το έργο του αποτέλεσε τομή στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε την αντιμετώπιση του Descartes ως προς την "μέθοδο" της γνώσης και θα αναλύσουμε την επιχειρηματολογία του στους Στοχασμούς περί της πρώτης φιλοσοφίας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική σύγκριση της γνωσιοθεωρίας του Descartes, του Locke και του Hume, αναφορικά με τον βαθμό βεβαιότητας της γνώσης του εξωτερικού κόσμου. Ένα από κύρια χαρακτηριστικά της νεώτερης φιλοσοφίας είναι η ενσυνείδητη αντιπαράθεσή της προς την μεσαιωνική σχολαστική παράδοση. Αρνούμενοι να συνεχίσουν τις ατέρμονες συζητήσεις περί 'καθολικών εννοιών' και 'πραγματικών ποιοτήτων' –θέματα στα οποία είχε επιμείνει εξαντλητικά η μεσαιωνική φιλοσοφία- οι νεώτεροι στοχαστές έστρεψαν το βλέμμα τους στην προσπάθεια κατανόησης και περιγραφής του φυσικού κόσμου με ποσοτικούς όρους. Το αίτημα αυτό, ωστόσο, απαιτούσε και την ταυτόχρονη αντιμετώπιση ενός άλλου προβλήματος: καθώς η συλλογιστική λογική της σχολαστικής παράδοσης δεν ήταν παρά μια άκαρπη διαδικασία, η οποία απλά φανέρωνε πράγματα ήδη γνωστά, έπρεπε να αναζητηθεί μια νέα ισχυρή μέθοδος απόκτησης γνώσης.

Καλογερόπουλος, Κ. 2019, Ο ζωγράφος του Πειραιά, *Archive*, 15, 39-45.

Ο Ζωγράφος του (αγγείου του) Πειραιά ενεργός μεταξύ του 630 και του 600 ΠΚΕ εκπροσωπεί συγκεκριμένη περίοδο της αττικής αγγειογραφίας, την Ύστερη Πρωτοαττική, η οποία σχετίζεται με το αγγείο του Πειραιά και το αγγείο του Νέσσου. Ο Αμφορέας του Πειραιά κατατάσσεται τυπολογικά στον κλασικό τύπο αμφορέα με ελάχιστα καμπύλο ώμο. Σημαντικά στοιχεία της κόσμησής του είναι η κεντρική σκηνή με τους δίφρους και τους ηνιόχους, ο λέοντας κάτω από τη μία λαβή και ο κόκορας στη μετόπη, που υποδηλώνει

πιθανώς κορινθιακές τεχνοτροπικές επιδράσεις. Φέρει, επίσης, εμφανείς εγχαράξεις και γεωμετρικές σχεδιαστικές συμβάσεις, συνήθεις στα αγγεία της περιόδου. Η ποιότητα του μελανού στιλβώματος είναι αμφίβολη και δημιουργεί ερωτηματικά όχι για την τυπολογική, αλλά κυρίως για τη γεωγραφική προέλευση του τεχνέργου και το υλικό κατασκευής του.

Μαφρέδας, Θ. 2019, Άγιος Χριστόφορος ο Κυνοκέφαλος, *Archive*, 15, 46-60.

Στο παρόν δοκίμιο γίνεται μια προσπάθεια να ερμηνευθεί ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Χριστοφόρου, με την μορφή σκύλου, καθώς επίσης και να ερευνηθούν τα αίτια δημιουργίας αυτού του εικονογραφικού τύπου, με βάση τα διάφορα βιογραφικά στοιχεία του, όπως τα αναφέρουν οι διάφοροι συναξαριστές. Ουσιαστικά γίνεται προσπάθεια για την ανεύρεση του εικονογραφικού προτύπου αυτής της εικονογραφίας, ενώ παράλληλα δίνεται και μια θεολογική προσέγγιση στην εικονογραφία του αγίου υπό την μορφή σκύλου. Πρόκειται για αγιολογική, εικονογραφική και θεολογική προσέγγιση σε μια φορητή σύνθεση του αγίου Χριστοφόρου που προέρχεται από την Ιερά Μονή Σερρών και Νιγρίτης και χρονολογείται τον 19ο αιώνα.

Ψυλλίδης, Α. 2019, Ψηφιακή Τεχνολογία: Επαναπροσδιορισμός των Ορίων και του Διπόλου Δημόσιο-Ιδιωτικό, *Archive*, 15, 61-65.

Το κείμενο είναι απόσπασμα από Διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, με τίτλο "Αναζητώντας τα όρια". Αντικείμενο της έρευνας αυτής ήταν η μελέτη της έννοιας του ορίου, από αρχιτεκτονική σκοπιά, καθώς και η διεξοδική ανάλυση της δυνατότητας των ορίων να καθορίζουν ποικίλα μορφώματα χώρου με διαφορετικές ποιότητες. Το πέρασμα από την «εποχή της μηχανής» και την αντίστοιχη μηχανιστική αντίληψη του χώρου – απόρροια των επιτευγμάτων της Βιομηχανικής Επανάστασης- στην εποχή της «επανάστασης της πληροφορίας» και των εικόνων, επέφερε περαιτέρω ριζικές αλλαγές στο βιοτικό επίπεδο αλλά και στην αντιληπτική κατάσταση των χωρικών δομών. Η τηλεόραση, το διαδίκτυο (internet), τα σύγχρονα ψηφιακά μέσα απεικόνισης, αποτελούν μερικά μόνο από τα στοιχεία που επαναπροσδιόρισαν τη λογική των ορίων του χώρου.

Οικολογία

Chalki in the Dodecanese

Λέξεις-κλειδιά: *aeolianite*, *Alimnia*, *Chalki*, *Dodecanese*, *historical ecology*, *Kastelo of Chalki*, *Knights Hospitallers*, *natural environment*, *palaeobotany*, *Χάλκη*

Oliver Rackham (Corpus Christi, Cambridge)[1] - Nicolas Vernicos (Aegean University)

The paper that follows is a modified version of the original paper of Oliver Rackham and Nicolas Vernicos (1991), «On the ecological history and future prospects of the island of Khalki,» in A.T. Grove, Jennifer Moody and Oliver Rackham, *Crete and the South Aegean Islands (effects of changing climate on the environment)*. Geography Department, Downing Place, University of Cambridge, E.C. Contract EV4C-0073-UK, February 1991, pp. 347-361.[2] Various additions are included in the paper's notes, the images and in the annex. (Nicolas Vernicos 2009)

Περίληψη

Η Χάλκη είναι νησί με ελάχιστη βλάστηση και ερημοποιημένο, όπως πολλά νησιά του Αιγαίου, αλλά μέχρι πρόσφατα είχε σχετικά μεγάλο πληθυσμό. Εξετάζουμε την ιστορική οικολογία της κυρίως από τα στοιχεία που περιέχονται στο παρόν τοπίο και τη βλάστηση. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το νησί είναι απίθανο να έχει υποβαθμιστεί πολύ από την ανθρώπινη κακοδιαχείριση. Οι κάτοικοί του έχουν προσεκτικά και με πολύ δουλειά, έχουν κάνει την καλύτερη χρήση ενός δύσκολου φυσικού περιβάλλοντος για τουλάχιστον 3.500 χρόνια. Ο πρόσφατος πληθυσμός του δεν έχει καμία σχέση με την περιβαλλοντική αλλαγή. Η «επαναφορά» ενός τέτοιου νησιού σε κατάσταση υψηλής βλάστησης μπορεί να είναι εσφαλμένος στόχος και πρέπει να γίνει προσπάθεια μόνο με μεγάλη προσοχή. Η Χάλκη δίνει στους επισκέπτες της την εντύπωση ενός «νησιού ερήμου». Φεύγοντας από την πλούσια βλάστηση της Ρόδου, το καΐκι πλέει από την Κάμειρο Σκάλα περνώντας από το άνυδρο αλλά σχετικά καταπράσινο νησί της Αλιμνιάς και μπαίνει στον κόλπο του Ιμπορίου, την πρωτεύουσα της Χάλκης, ανάμεσα σε βουνά από γκρίζο και πορτοκαλί ασβεστόλιθο – ένα αυστηρό και ερημικό τοπίο σχεδόν χωρίς ορατή φυτική ζωή. Η πρώτη εντύπωση μετριάζεται από την εύφορη κοιλάδα πίσω από το λιμάνι, με τους υπέροχους τερέβινθους και άλλα όμορφα δέντρα. Ωστόσο, η Χάλκη είναι ένα ακραίο παράδειγμα που αναφέρεται από εκείνους που πιστεύουν ότι τα ελληνικά τοπία έχουν «ερημοποιηθεί» από αιώνες κακοποίησης από ανθρώπους και ζώα. Η πρόταση που έγινε κατά τη δεκαετία του 1980 για την «αποκατάσταση» ή την «αναβίωση» του νησιού, υποδηλώνει ότι κάποτε υπήρχε μια πιο πλούσια βλάστηση και θα μπορούσε να ανακτηθεί με μελλοντική παρέμβαση.

---

[1] Professor Dr. Oliver Rackham (OBE), is a Fellow of Corpus Christi College, Cambridge. He is also Keeper of the College Silver. An acknowledged authority on the British countryside especially trees, woodlands and wood pasture. Since the 1990s he is studying the Aegean and Mediterranean ecology and the historical development of vegetation, forests, trees, and woodlands in various parts of the world. Rackham has written a number of well-known books, including The History of the Countryside (1986), one on Hatfield Forest, and on Crete (Greece 1987). In 1998 he was awarded the OBE.

[2] See ref.: Observations on the Historical Ecology of Santorini — The Thera ... 5 Apr 2006 ... As I remarked at the previous Congress, the flora of Santorini - that is, ... comparable to Chalki of Rhodes (Rackham and Vernicos, ... and from two sites in the Akrotiri on the north coast of Crete (Moody et al., forthcoming).
www.therafoundation.org/articles/environmentflorafauna/

Figure 1 Chalki

Summary

Chalki is one of the least vegetated and most desert like of the Aegean islands, but until recently had a relatively large population. We examine its historical ecology chiefly from the evidence contained in the present landscape and vegetation. We conclude that the island is unlikely to have been much degraded by human mismanagement. Its inhabitants have carefully and with great labour, made the best use of a difficult natural environment over at least 3500 years[3]. Its recent depopulation has nothing to do with environmental change. To «restore» such an island to a more vegetated state may be a misdirected objective, and should be attempted only with great caution.

Chalki gives its visitors the impression of a "desert island". Leaving the lush vegetation of Rhodes the caique sails from Kamiros Skala past the arid but relatively green island of Alimnia, and enters the bay of Imborio[4] the capital of Chalki, between frowning mountains of gray and orange limestone – a stern and desolated landscape almost devoid of visible plant life. The first impression is moderated by the fertile valley behind the port, with its great terebinths and other beautiful trees; but nevertheless Chalki is an extreme example quoted by those who believe that Greek landscapes have been «desertified» by centuries of abuse by men and goats. The suggestion that has been made during the 1980's, for the «restoration» or «reboisement» of the island imply that a more luxuriant vegetation once existed and could be recovered by future intervention.[5]

The Dodecanesian Island of Chalki

[3] Extensive Neolithic findings in various places on Chalki, along with the prehistoric settlement on Alimnia prove that these islands were exploited at a very early stage.

[4] Cf. lat. *Emporium*> Imporio.

[5] See ref.: Observations on the Historical Ecology of Santorini — The Thera 5 Apr 2006 ... As I remarked at the previous Congress, the flora of Santorini - that is ... comparable to Chalki of Rhodes (Rackham and Vernicos, ... and from two sites in the Akrotiri on the north coast of Crete (Moody et al., forthcoming).
www.therafoundation.org/articles/environmentflorafauna/

Chalki is very mountainous: it is only 4 km wide and has several peaks of 500-600 m. The north coast is a wall of cliffs and there are many lesser cliffs and gorges elsewhere. Cultivable basins and valleys are scattered all over the island.

The bedrock is entirely hard limestone – mostly massive and lacking wide fissures though in places rugged and porous. There are few dolines and caves. The basins and valleys contain up to 6 m depth off Older Fill – a red-brown deposit full of boulders and rock fragments laid down by Pleistocene erosion. A section of Older Fill cut by the sea just above the Pontamo*s* beach reveals several phases of deposition of different sizes of material: intercalated in it is a stratum of *aeolianite*, a soft sandstone formed by the cementing of dunes (used as a minor building stone at Imborio).

The climate is hot dry, and very evaporative. Strong northerly winds sweep all exposed slopes. Rainfall is much less than on Rhodes nearby, probably around 400-450 mm. per annum. Owing to the strong winds this goes less far to sustain plant life than it would on a bigger island. The mountains are not quite high enough to attract rainfall and their east-west orientation is, in this respect, a further handicap.

Soils are very weakly developed –tenuous *rendzinas* at most. There is not the tendency for cementation that is observed on other Greek islands.

Permanent settlement has now shrunk to the harbour town of Imborio, itself deserted, at the 1981 census, by 4 out of 5 of its people, which is largely a new foundation of the 19th century. The previous capital, or central settlement, Chorio, now abandoned, appears to be of medieval and early 18th century date, but incorporates many standing buildings and cisterns of the Hellenistic, Classical and Archaic periods. The peak above it is crowned with a castle of the Knights Hospitallers, adapted out of a Classical Greek (Rhodian) acropolis at the end of the 14th century.

This depopulated state of Chalki is not typical of its history. For at least 2,000 years it was evidently among the populous parts of Greece, probably because of the first-class harbour nearby at Alimnia. Sherds lie almost everywhere, and in parts of the plane are so abundant as to compose much of the soil. Most of the island should count as an archaeological site[6].

The earliest rural dwelling of Chalki is the *kyfi* (κύφη), an entirely stone structure typically 8x2.4 m, of rough corbelled construction. Each of the valleys has a hamlet of kyfes: other are scattered over the island, attached to isolated fields and terraces[7]. They are of unknown date: those in the Andramassos basin are associated with walls of apparently Archaic Greek construction. Many remained in use within living memory, as are similar stone built shelters in several of the Aegean islands.

[6] Iliadis (1950), a first hand source, inform us that there was vegetation exploitable for pasture and fuel as well as buildings on the sattelite islets: a church on Agios Antonios on *Atrakousa*, and a church of Agios Theodoros on the larger islets of *Aï Thoros, where existence of a wind mill, of a drystone kyfi and of an inpluvium cistern is also mentioned* (Iliadis, pp. 145-48. 371).

[7] Dry stone walls, terraces with kyfes, enclosures and underground storage areas compose a well structured built landscape similar to what is found in other parts of the Mediterranean (see illustrations).

Figure 2 Entrance of a kyfi

There are no springs or rivers. The present (1986) scanty and more than brackish drinking-water supply, a result of over-pumping a minor water table, is among the worst in Greece. All the old settlements were elaborately provided with catchments and cisterns for storing rain. In Chorio the small village square, which is held up by Classical and Archaic retaining walls has at least seven cisterns beneath it. Four fresh-water wells are known on the island: one, of Ancient Greek or Roman date, is at the bottom of Chorio; another, which is named after Koukialis, the person who was in charge of it, was dug in the Pontamos valley in 1826, and two other are located behind the front line houses of Imborio**,** they are partly dug in the rock and provide small quantities of water that turns brackish during summer.

All the plains and basins, large and small, have been cultivated, and also such of the hillsides as have soil and are not too steep. They are surrounded and divided by dry-stone walls. Steeper slopes, even in remote places, are full of terraces (mostly of the braided type). Similar walls separate the cultivated areas from the hilltops which are the pasture areas. Long walls cross the island from coast to coast and partition it in five or six areas (the *minoria, μινόρια*[8]), they were alternatively cultivated or used as pastures during the triennial fallow[9]. A characteristic of the island, especially in the Pontamos valley, are «gardens", circular stone enclosures without entrance, each enclosing two or three trees. All the stone construction is exceptionally massive and is evidently intended to get rid of stones. One stone-pile in Andramassos contains some 10,000 tons of stone behind and Archaic wall. Two smaller piles can be seen in Alimnia; they recall the cairns named *hermakes (έρμακες)* by Classical Sources[10]. These must be the work if a large population with nothing else to do during the idle periods of the Mediterranean annual cultivation cycle.

---

[8] Eliadis (1950) names seven minoria: τα Κάντια, η Αρέτα, οι Δυο Γυαλοί, ο Λευκός, το Κεφάλι, τα Πηγάδια and η Τραχεια. It is further indicated that they were managed by the Commune which allocated the pastures to specific shepherds (p. 252).

[9] Till the end of the 1940's the traditional agricultural system involved a form of three-field system in which arable land was divided into three areas. Each of the three field areas was rested in turn for a year. Fallow land was turned into pasture. Animals were allowed to graze after in the area.

[10] Nicander, *Theriaca* 150, *Archiv fur Papyrusforschung*, 7, 10. On Mainland Greece (Phokis, Euboea) the word *armakies* for stone piles is still in use.

Since the World Was II famine there has been almost no agriculture on the island, but the grazing of goats and sheep continues. The island's ecology is affected by these animals for some species of plant and dislike of others[11].

Modern Vegetation

Chalki can be divided into four types of terrain:

1. Basins and plains with Older Fill (about 10% of the area).
2. Hillsides with soil, mostly terraced and enwalled (35%).
3. Rocky hillsides with little soil (45%).
4. Cliffs inaccessible to goats (10%).

Basins and plains

The Pontamos valley below Chorio, sloping down to the coast towards **Imborio**, is filled with trees and luxuriant bushes, a dramatic contrast to the rest of the island. In part these are relics of cultivation.

The characteristic tree of Chalki is the terebinth, *Pistacia terebinthus* (*agramithia, αγραμιθιά, αδραμμιθθιά*), which is almost confined to this valley. Despite the general treelessness of the island these terebinths are among the biggest in Greece – spreading trees some 8 m high with trunks up to 50 cm thick, sometimes showing signs oof pollarding. They have a history of semi-domestication. Many of them are in «gardens», and property deeds of the nineteenth century mention terebinth trees, sometimes within walls, as assets[12]. However, there are wild terebinths in the nearby cliffs, and the tree is common in similar inaccessible places in the Peloponnese and Crete: there can be little doubt that it is native here, as in other islands of the Dodecanese. Terebinth is moderately palatable, and is often browsed and crippled by goats where they can get at it. It is accompanied by the woody climber *Clematis cirrhosa.*

Also especially abundant on Chalki is the small summer-deciduous leguminous tree *Anagyris foetida*, which grows under and among the terebinths, and sometimes reaches an exceptional size.

All the other trees are relics of orchards: almonds (often very large but generally in poor condition), figs, etc. There are no olive trees of great age, but many small ones, which appear to result from a last phase of cultivation after the island had begun to be depopulated[13]. Prickly-pear (the cactus *Opuntia ficus-indica*) was introduced in the last century (*Eliades 1950* mentions extensive consumption of these *frangosyka* pears, p. 247-48) but has not prospered (see later)[14].

---

[11] Rackham O. (1983), *Boetia*, p. 323.

[12] Presumably they were tapped for turpentine, which originally came from this tree (not from pines) and is named after it. Small quantities of terebinth turpentine were still produced in the late nineteenth century in Chios and Cyprus (**2**. Wiesner 1900).

[13] Three or four olive trees are planted inside roofless houses in Chorio to preserve ownership rights. According to informants and documentary evidence olives were cultivated in parts of the adjacent isle of Alimnia.

[14] We have seen goats browsing Opuntia they have reached climbing on a low wall.

A notable wild plant is *Euphorbia dendroindes* (*galatsida,γαλατσίδα*), a big undershrub which loses its leaves in summer; its vivid «autumn» colours are a feature of Chalki in May[15].

The western part of the basins below Chorio, slopping down to Yali, is similar, but its orchards and gardens are less well preserved. In the past there were barley fields.

The other basins are flatter and consist mainly of former arable fields. They are more arid in appearance and are now covered with steppe and sparse phrygana, although some have *Anagyris*, and there is an exceptionally big almond tree[16] at Andramassos.

Hillsides

The present natural vegetation of Chalki consists of a mosaic of **macchia** (longos, λόγγος), **gariga** (frygana, φρύγανα), and **steppe** (livadia, λιβάδεια)[17]. As benefits an arid island, macchia is of very small extent and steppe predominates.

Macchia (vegetation composed of trees and shrubs) is almost confined to the Pefkia and Kania areas in the N.E. corner of Chalki. The two tree species, lentisk (*Pistacia lentiscus*) and juniper (Juniperus phoenicea), occupy different areas but with some overlap. They are reduced to wind-pruned bushes no more than 2 m high, covering up to half the ground, with phrygana and steppe between them. There are also a few junipers in tree form, with trunks up to 55 cm diameter, among old fields. Lentisk and juniper are accompanied by the miniature shrub *Rhamnus lycioides* subspecies *oleoides*, and by four carob trees (*Ceratonia siliqua*), relics of ancient cultivation.[18] Carob is a very palatable tree, and these individuals, from their multi-stemmed shape, evidently spent many years in shrub form before a period of reduced browsing allowed them to grow into trees. Lentisk is unpalatable and shows little sign of browsing, and the very distasteful juniper has not recently been browsed at all; these must be kept down to shrub form by drought and wind-pruning.

On the hill of Xypei east of the Castle, there are two prickly-oaks (*Quercus coccifera*), 3-4 m high, the only representatives of the commonest macchia tree of south Greece. They are multi-stemmed, with trunks up to 25 cm thick, arising from bitten-down bases 1.3 m across. They are probably several centuries old, and (like the carobs) spent most of their lives in the form of shrubs before relaxation of browsing let them grow up into small trees. Growth is slow because of wind-pruning.

Gariga (vegetation composed of phrygana undershrubs) is present everywhere, but is seldom continuous; more often the undershrubs are scattered among steppe and bare rock. There are several variants, ranging from the very dwarf, arid kind with dominant *Thymus capitatus* (thimari) through those with *Sarcopoterium spinosum* (afana), to relatively lush phrygana with *Salvia triloba* or *Origanum onites* (rigani). *Teucrium polium* is local. The only Cistus is *Cistus incanus*, abundant in a small area just outside the lentisk region.

Steppe is the most widespread set of plant communities, occupying pockets of soil and crevices in rocks. Perennial grasses such as *Andropogon distachyos* and *Hyparrhenia hirta* are abundant. *Asphodelus microcarpus* is locally dominant, especially near. The steppe is probably very rich in annual herbs, such *as Trifolium stellatum* and other legumes, *Desmazeria rigida* and other grasses, and Compositae such as *Atractylis cancellata*. Thistles

[15] In May 1999 we have seen similar vivid brown-red coloured *Euphorbias* on the islet of **Gyali**, and there were several leafless plants on the islet of Pergusa on September 3, 2000 (Vernicos).

[16] According to Iliadis, Chalki produced annualy a sizeable quantity of 3 sorts of almonds (p. 248) namely the φουντουκάτα, αφράτα and πετραμύγδαλα varieties

[17] Rackham 1982: «Land-use and the native vegetation of Greece».

[18] Carob trees are mentioned in written contracts of 1908-1924 (Chalki Municipality archives).

are not so common as in some other Greek steppes, but include the curious *Carlina tragacanthifolia*, endemic to the east Aegean islands[19] and *Scolymus hispanicus*.

Cliffs

In the time at our disposal we were able to visit the two most easily accessible inland cliffs. On the way to Chorio is Egremmos, i.e. «Cliff» - a botanically rather rich series of north-facing crags, hung with many beautiful and curious plants. A S.E.-facing cliff overhangs a cave between Andramassos and Ayios Yannis Konda *(at Maroni*[20]*)*.

Most of the cliff vegetation consists of specialised cliff plants. The magnificent *Helichrysum orientalis* is abundant on Egremmos, and include some huge old bushes; people use it as cut flowers[21]. The big yellow *Centaures* of *orientalis* flourishes on both cliffs. Other bizarre and robust herbs and undershrubs include the cliff salsify *Scorzonera cretica*, the tall knapweed *Ptilostemon chamaepeuce* (common also on Cretan cliffs) and *Silene verbascifolia*. The delicate flora of shady cliffs is represented by the little *Campanula celsii* and a white form of ivy-leafed toadflax (*Cymbalaria muralis*).

The most remarkable of these plants is a succulent shrubby pink, *Dianthus* probably *rhodius*, previously known from two cliffs in Rhodes[22], here it grows on the cave cliff.

In Greece and Crete many cliffs have another class of plants – those species (especially trees) which are confined to cliffs through severe browsing elsewhere[23]. This hardly occur here. The only frequent cliff tree is terebinth, which grows on Egremmos close to the Pontamos valley.

A speciality: Phoenix theofrasti

Nearly all the coast is steep-to, and we are not aware of any well marked coastal plant communities.

Chalki does, however, have one of the world’s rarest trees, the Cretan palm Phoenix theophrasti. By Pontamos bay there are two clumps of this tree (one of them female), growing on Older Fill and accompanied by the sea-stock *Matthiola fructiculosa*. Two small clumps (one male) grow on limestone rock at 30 m above sea level at the top of Imborio town and one or two tufts (including a male tree) in the town itself.

Until recently this palm was thought to be confined to four localities in Crete[24]. J. A. Moody and O. Rackham found it by the mouth of the Gaddara on the coast of Rhodes. There are three recent records near Marmaris in Turkey[25].

---

[19] Davis vol. 5.
[20] A large *Pistacia terebinthus* (αδραμμιθιά) was a typical feature of Saint John’s Konda church (Iliadis, p. 328).
[21] Iliadis p. 327 mentions the yellow cliff flower “*athanatos*” used for the decoration of Saint Georges’ at Signi (*Σίγνη*) church in late spring.
[22] Davis vol. 2.
[23] Rackham 1982: «Land-use and the native vegetation of Greece».
[24] Greuter 1966.
[25] Davis vol. 8.

Figure 3 Panayia i Khorjianni (Chalki); terraced hillsides on the background

Comparison with other islands

The neighbouring island of Alimnia, is also of limestone (but of a more brecciated and fissured texture than most of Chalki.) It is rather less mountainous, with extensive, formerly cultivate fields[26]. There is an abandoned hamlet around one of the monasteries and a small cultivated patch using brackish water from coastal wells. A hill top has a small Knight castle rebuilt on the remains of a Classical structure. Just under it there are clear traces of a hilltop settlement and blocks of cyclopean walls. Obsidian flakes and an arrowhead[27] lie on the surface.

On Alimnia, in contrast to Chalki, macchia is generally abundant, covering up to 30% of the ground. Lentisk and juniper form spreading bushes up to 6 m high on rocky hill-sides. The vegetation of Alimnia is like that on the part of Chalki nearest Alimnia (Kania), but is taller and less wind-pruned. The phrygana and steppe components are like those on Chalki; *Salvia triloba* is abundant. There is some coastal vegetation, with thickets of *Vitex agnus-castus*. Four palm-trees are introduced *Phoenix canariensis*. Abandoned olive trees are located on the N.E. slopes and on the coast facing Rhodes.

Rhodes (less than 10 km from Chalki) has great woods of pine and cypress; both have been present from ancient times, and are now rapidly increasing. Rhodes is much less arid than Chalki: it is bigger and higher and doubtless makes its own sometimes abundant, rainfall; it has soft limestones and other rocks which retain water. But the part of Rhodes nearest Chalki, including Mount Atavyros (1,215 m), is less wooded than most of the island. Tilos (20 km to the opposite direction) also has, or had, «great quantities of Cyprus trees»[28].

The small, uninhabited islands, all limestone, vary in vegetation. Makry (100 m high) between Rhodes and Alimnia, has low macchia of lentisk. Strongyli (72 m) appears to have juniper as well. Ayios Theodoros (Aï Thoros 101 m), between Chalki and Alimnia, has a less dense macchia. They are used as pastures and have cisterns and had churches and other

[26] Aerial photographs we have been able to consult in 1994 shows that Alimnia was, in the past, entirely terraced (Vernicos, see below the image).

[27] Apparently made out of Melian obsidian.

[28] Randolf 1687. Vernicos has taken in 1990 several photographs of the cypresses that are now covering extensive areas on the island of Symi.

built structures. The other, lower islets appear to have phrygana at most. It is also reported that women visit the islets to collect edible snails.

[Note 2009] As already indicated *-note 6 above-* Iliades (1950) provides the information that these surrounding islets were systematically used as seasonal pastures and their gariga (frygana) vegetation provided a small quantity of fuel. For this; the shepherds payed a rent to the Municipality[29]

What Limits the Modern Vegetation?

How far is the present desert-like landscape of Chalki due to the harsh environment, and how far to human activities? Of the four chief human influences on Greek vegetation, only grazing still operates. Cultivation has ceased since the 50's and the plant cover is so tenuous that burning and woodcutting is hardly possible.

Chalki is said to be grazes by 3,000 goats and sheep (1988), which comes to about 80 animals per square km; this is a dense stocking for a dry island[30] The animals are only partly supervised: men go out daily to water the flocks, either out of brackish wells near the coast or from surviving cisterns inland. Between times the flocks move about and eat what ever they please, aggravating the effect of grazing on the vegetation. The present situation sharply contrast with past practice, when the animals were carefully confined in rangelands behind the *minoria* dry stone walls and only temporary allowed in fallow land.

Compared with other parts of Greece, grazing is rather severe. All palatable plants, including steppe grasses, are bitten right down, and the animals are forced to eat less palatable species such as Anagyris (an important browse in early summer), terebinth, and many under-shrubs. Lentisk (more distasteful than terebinth) is slightly attacked, but the very distasteful juniper shows no sign of damage.

It might be supposed that the difference of vegetation between Alimnia and Chalki result from different degrees of browsing, and that Alimnia is a model for what Chalki would have been if less browsed. However, there is no evidence for a difference in browsing history, and at present Alimnia is browsed slightly more severely than Chalki: the goats make a moderate attack on the lowest boughs of lentisk, though they do not touch juniper. Neither lentisk nor juniper is now limited by browsing on either islands, but they are not rapidly expanding. The part of Chalki on which they occur is just as exposed to flocks as the rest of the island. On Alimnia they are both abundant on the north-facing slope, even though this is more accessible to livestock than the precipitous south slope.

The effects of browsing would best be studied by means of exclosure experiments. Some of the walled «gardens» amount to such exclosures, and this was one of the purposes of building them. Most of them are now, through neglect, either dominated by big trees or accessible to goats through breaches; but there are few «gardens» on thin hillside soils which have no trees and which still have effective walls. In these the vegetation is phrygana of much the same species as those outside, but taller and denser. For example, in one such Euphorbia dendroides grows 1.8 m high (0.9 m outside), Anagyris 1.6 m (0,6 m outside), Salvia triloba 0.9 m (0.3 m outside). Thymus is absent inside the «gardens», doubtless because it is a weak competitor.

We infer that browsing is an important ecological influence; at some times of the year it affects even such a nasty-tasting plant as Euphorbia. But browsing, even when aggravated

[29] Iliadis 1950, pp. 145-48 and 253.

[30] Rabbits have been introduced and liberated recently. Also a fair number of partridges are hunted during the hunting season.

(as at present) by flocks roaming unsupervised determines the statue of the plant communities rather than their distribution. In general, the proportion of macchia, gariga, and steppe appear to be determined mainly by the moisture[31], and Chalki is no exception. Rainfall, though low and seasonal, is adequate for the growth of trees where there is enough soil to retain it, as in Pontamos valley. On most of the island, the vegetation is evidently limited by non-retentive rocks aggravating the shortage of rainfall. The drying and pruning effects of wind may also be critical: Pichler (1883) describes wind as limiting the growth of trees in north Carpathos nearby[32].

Ecological History

Chalki has a very poor written record. It never played any part in affairs of state, and travelers to Rhodes passed it by. The magnificent archaeology is mentioned by Gerola[33], and recently by Iliadis[34], Susini[35] and Antoniou[36]. It has never been fully surveyed.

Prehistoric times

Information kindly supplied by Dr. J. Volanakis, together with observations during our visit, indicates a substantial human presence during Early Bronze Age (3200-1900 B.C.[37]). There are extensive remains of a settlement around Alimnia Castle, such as obsidian flakes from **Yali** and a leaf-shaped arrowhead of what appears to be black obsidian from Melos[38]. Other sites, possibly of Early Cycladic II period (2800-2300 B.C.), were Chalki Castle, the **Trachia** isthmus, and **Kefali**. Scattered flakes and a core of obsidian, along with light gray translucent volcanic materials and of other hard stones suggest a territorial pattern of activities not unlike that at the beginning of this century (e.g. Pontamos, Andramassos, Pefkia, Agios Yannis, etc.).[39]

Classical period

Classical writers give a bare mention to the island: for example Strabo mentions a town, presumably at Chorio, and a harbour, along with a temple of Apollo[40]. The only scrap of ecological information - and that second hand – is Theophrastus, who says that in one place they get two crops of barley in a year[41].

Apart from obsidian finds, the standing remains and exceptionally dense scatters of sherds of coarse ware show that the island was thickly populated throughout Ancient Greek, Roman and early Byzantine times; examples range in date from Archaic walls at various places in Chorio, Ayios Yannis o Alarga to several Early Christian basilicas (Imborio, Pefkia and

---

[31] Rackham 1983 *Boetia* and Rackham, 1991 *Karpathos.*
[32] Pitchler 1883.
[33] Gerola 1916.
[34] Iliadis 1950.
[35] Susini 1965.
[36] Antoniou 1976.
[37] Renfrew 1972.
[38] This arrowhead on the surface of the Alimnia settlement was seen and discussed by a team composed of Prof. N. Moutsopoulos, Dr. J. Volonakis, Dr. Ch. Papachristodoulou and Prof. N. Vernicos; it was left on the spot.
[39] For this we are partly indebted to Dr. J. Volonakis.
[40] Strabo X.v.15.
[41] Theophrastus, *Hist.Plant*.,VIII.ii.9.

Limenaria at the N.E. corner, Koka by Ayios o Alarga). As in later ages, when Rhodes was prosperous, the population may well have been greater than could live off the land alone. Maritime trade is suggested by the safe anchorage of Alimnia where numerous dug-out dock channels can be readily seen.

Figure 4 Ayios Yannis o Alarga (2010)

The basins, and at least some of the hillsides, were evidently cultivates for centuries. Much of the work of moving stones and making fields appear to have been done by Classical times. For example, the Andramassos basin has several superimposed field patterns, some of them with field walls of polygonal masonry; another polygonal field-wall is still upstanding on the slope south of Pontamos, and similar structures are known from, photographs of Kefali.

Figure 5 Kefali, Chalki

Byzantine, Crusades and Turkish periods and since

The scanty written record of the area deals mainly in disasters: earthquakes, piracy (to which a small island would be exposed); evacuation of the island in drought, coinciding with

Turkish wars, of the late fifteenth century[42]; and a massacre by a Venetian expedition in 1858.

The archaeological record indicates that the island continued to be cultivated and inhabited, though maybe not so densely as in Classical and Hellenistic times. A considerable population is suggested for example by early churches in remote places (e.g. Odhigitria, with a date-stone of A.D. 890) which imply seasonal gatherings of pilgrims. The islands also prospered under the Knight Hospitallers (1309-1522).

In the later Turkish period (since the 18th century) the fortunes of Chalki revived. Trading and sponge fishing flourished. The similar community on the island of Symi had a high reputation as divers[43], and Chalki too[44] lived by sponge-gathering. The population grew to a maximum of 3,200 in 1912. There was already a sizeable Chalkian colony trading sponges at Tarpon Springs (Florida). In that year prosperity came to a sudden end through Italy capturing the islands from Turkey in war. The trading links were broken, capital was taken to the U.S.A., the sponge-fishing journeys to Libya were interrupted and the population started melting away, declining by half every 20 to 25 years. Several of the half-built houses in Imborio result from these events. In March 1981 about 300 persons were enumerated as permanent residents, but because of Chalkians living in Rhodes many people are part-time residents and the population increases by 100 to 150 persons during late spring and summer. A further number of expatriates, besides tourists, also make short holiday visits[45].

Although the land cannot have been the main livelihood of most of the population, the field remains show that even the difficult terrain was fully used. This is confirmed by contracts and other documents of the years 1907-1923, indicating more fig-trees than now survive, arable land with barley, numerous oxen for ploughing, self-sufficiency in olive oil, and (even in 1908) vineyards inn five or six areas (Chalki Municipal Register). Vineyards were once quite abundant; they were probably destroyed by plylloxera in one of its late epidemic in the Aegean. Although Chalkians, from their visits to the United states, ought to have known how to deal with the pest, they never replaced the dead vines. Very narrow terraces, on the steep facing slopes of Mount Kapnikari and over the Andramassos valley, may be the sites of old vine plantations[46].

Plant Place Names[47]

From the recent past, some fourty place-names on Chalki are known that appear to be derived from plants[48]. Several place-names refer merely to common wild or cultivated plants, and since their origin cannot be dated earlier than the 19th century they do not add much to our knowledge: for example the many place-names involving *sykos* (*σύκος*) and

[42] Gerola 1916.
[43] Randolph 1687.
[44] Spratt 1865.
[45] In March 1991 the population fell to 281 persons, at that date the total area of the municipality was 3,704.3 ha and included Chalki, Alimnia and the adjacent islets. Since that date Imborio has profited from a number of new equipment were built in Imborio; there is a Conference Center and the island can now house a fair number of summer visitors. In the 2001 census the population increased to 313 persons.
[46] Iliadis provides information on the islands vines and past wine production (pp. 242-243) indicating that in the 1940s some vineyards only survived in Zies, Pondamos and Ai Yannis o Alarga. He also enumerates seven places where «linoi» were still visible in his times.
[47] Modified version by N. Vernicos.
[48] Skandalides 1982

other words for fig[49]. In this respect we may add information provided by Eliadis (1950: 247) who name seven different varieties of edible figs[50] Similar place-names include *Kritharia* (barley), *Anginaries* and *Angynaros* (Cynara), *Krampia* (Brassica ?), *Kalamous* (Calamus), *Alimounta* (presumably from halimus, *Triplex halimus*) and *Triantafyllies* (roses)[51]. *Ampela, Akhladia, Kharoupia*, and *Rodia* (as well as the local form *Eroyia*)[52] mean respectively vineyards, pear, carob and pomegranate trees.

Other place names deriving from common wild plants are: *Askinaya* (lentisk- skinaria) in the are Kania, *Aroïnas* (Anagyris foetida) a locality near Ayios Yannis; *Alisfakia* (a local word for Salvia triloba), *Maroni* (origanum)[53]. There are also three places bearing modern Greek names for «thistle»: *Akkathi, Akantheroi* and *Katsias* a Rhodian dialect name of Akanthus.

The prickly-oaks on Mount Xypei have generated the place-name *Pramnaria* (primnari, prinari, *Quercus coccifera*).

More significant are the place names that imply plants no longer there. We have already mentioned *Pefkia* (Πευκιά) as a place with different vegetation from the rest of the island. This place-name refers to pine, a do documents which mention places *Pefkios* (codex B 237/1892), *Pefkoti* (codex B 297/1895) and *Stroïlia* (the *Pinus pinea*, codex A 57/1884[54]). *Pinus halepensis* therefore grew on Chalki at some unknown date in or before the 19th century. Today the tree grows in Kania, close to Pefkia, but appears to have been introduced in the 1940's; it is spreading into former arable land. On Alimnia, in the peninsula of Tigani, there are two acres of compact pine plantation which is even younger.

Other place-names indicate that trees were cultivated more widely than where they still survive. For example almond trees must have grown in the *Amyglai* area, in the N.W. of the island, and olive is the explanation of cape *Elia* and of another place-name in the mid-north, in an area from which it seems to have disappeared. Olives are still grown on Alimnia, near the coastal hill *Elas* (Ελάς)[55].

Among wild trees *Finiki*, indicates that *Phoenix theophrasti* once grew inland, to the north of its surviving locality[56]. Terebinth is indicated by a place-name near Chorio, where the tree still exists, and another in the north where it has probably disappeared.

Building timbers[57]

The oldest extant timber on the island is probably a door-lintel in the medieval castle; it is of deciduous oak reused from some other purpose[58].

---

[49] *Sykesi* (Συκήσι, ο κάος της Συκιάς); *Loththi* (Λόθθι) according to Liddell-Scott dictionary *olonthos, erineos* (όλονθος, ερινεός): edible fruit of the wild fig; *Santaloperivolos* named after a fig variety called Sandalos (Σανταλοπερίβολος).

[50] These are: the Λεμονάτα, Μελιτατα, Φούλλικα and Νισύρικα white figs; the Μεαλόμαυρα, Μαυρα black figs, the wild αγρισόσυκα κοκκινερα and the Περδικάτα figs. During subsequent visits in the island, we only saw relatively small white figs. (*Vernicos*).

[51] Κριθάρια, Αγκιναριές-Αγκύναρος, Κράμπια, Καλάμους, Αλιμούντα, Τριανταφυλλιές.

[52] Αμπέλα, Αχλαδιά, Χαρουπιά, Ροδιά-Ερογιά.

[53] Ασκινάγια, Αρόυνας, Αλισφακιά, Μαρόνι.

[54] Πευκιός, Πευκωτή, Στροϊλιά.

[55] Skandalidis 1982; 20 and Chalki municipality codices.

[56] It should be noted that there several place-names in the Aegean islands refer to *Phoenix*, either in the form of *Finik-/Finikia* or as *Vaya/Vayes.*

[57] *In this respect also see here, in fine, a reference taken from Louis Robert (Vernicos).*

[58] Quercus macrolepis is recorded from the island of Nysiros, seat of the Asanti, the feudal under-lords of Chalki, who restored the castle's fortifications.

Houses in Chorio are of two kinds, both one-storeyed, with flat roofs of earth supported by timbers. Houses of the "Dodecanesian" type are spanned from end to end by one great beam supporting the common joists; over this are laid short lengths of timber or planks which carry the earthen roof[59]. All the timbers are cypress, *Cypressus sempervirens*. The axial beam is typically 10 m long by 30 cm square at one end, tapering towards the other end; often it is in two separated lengths scarfed together and supported by a central post. The second, more primitive and probably older, house type has no axial beam but is spanned instead from side to side by about ten cypress trunks, which are rather less quality and measure some 4.5 m long by 20-25 cm square at the big end.

Apart perhaps, from a few lengths of olive as lintels, there is no evidence that the Chalkians ever used timber of local origin. Instead they brought cypress, the nearest source being the interior of Rhodes. There is no sign of economy in timber: they used cypress even for the infill between joists, which elsewhere can be juniper of even vine-prunings; they did not use Rhodian pine which would have been nearer and probably cheaper; and they incurred the labour of manhandling huge beams up to Chorio, when a small change of design would have called for much smaller timbers.

Building contracts of 1908-1909 tell us that there were specialised carpenters (possibly also shipbuilders), and show that the lavish use of timber still continued. People spent much more on carpentry than on masonry and cisterns. The timbers of Chorio are probably older than the urban houses of Imborio, where sources mention one-storey houses with rounded vaults (*tholoi, θόλοι*). We may infer that marine trading activities may account for the imported timbers. Imborio carpenters reused ship planks. Similarly, Marseilles and British tiles that are found on the island must have been used to ballast returning ships.

Recent changes

For the last hundred years we have three sources: the evidence of the plants themselves, the photographs of castles and antiquities taken in ca. 1913 by G. Gerola and local records mentioning cultivated properties.

On Alimnia macchia has increased but the two species have behaved differently. Gerola's photographs of the castle show that all the lentisk bushes now visible in his views were already there in 1913; some are bigger and some smaller, but the most conspicuous have hardly changed in 75 years. Junipers have increased and new plants can be seen on the Tigani peninsula. The photographs are probably typical of the island. Most if the lentisks on Alimnia are at least a century old, except for those few that have grown on fields abandoned 15 years ago (c. 1970). The junipers, some of which can be dated by annual rings, are mostly younger – between 50 to 100 years old. There are few young junipers in the central part of Alimnia, but the species does not invade ex-cultivation.

On Chalki the juniper and lentisk bushes may well be of similar ages to those of Alimnia. At least one of the juniper trees in fields, however, is known from annual rings to date from the late 18th century. Both species occasionally invade ex-arable land, but otherwise show no tendency to advance or retreat. We have seen that the few carobs and prickly-oaks are witnesses to a period of reduced browsing, possibly in the 1930's or 1940's. These more palatable trees would respond more strongly than lentisk or juniper. Manuscript notes taken in 1938 indicate a smaller number of sheep and goats on Chalki, and comparatively large number grazing on Alimnia and on the islets.

[59] Philippides 1985.

Terebinths and other plants in cultivated areas have now grown much bigger than they would have been when the cultivation was maintained. A large percentage of the fig trees known to have existed in the 1920's seem to have disappeared or turned into multi-stemmed bushes by cutting. Gerola's photograph of Chorio shows that the inhabited village was much less tree'd than the deserted village is now. However, the biggest of the fig-trees has died back severely since 1913; and thickets and hedges of prickly-pear, prominent in Gerola' scene, are now largely represented by the monstrous carcasses of dead cacti. Similarly, *Opuntia* is no longer visible in the walled «gardens» by the Pontamos road where their presence is mentioned, along with fig trees in 1908.

Even the phrygana may have increase: Gerola's photograph shows that the luxuriant growth of *Origanum*, now around the castle, was not there in 1913.

Conclusion

The early vegetation history of south Greece, based mainly on pollen analysis, tells of an era before the Bronze Age when the climate was less arid than it is now; when, for instance, northern trees such as lime were not uncommon even in Crete[60] None of our evidence for Chalki goes back so far; we are concerned with an era in which the climate has not been very different from the present. The evidence that we have is of long periods of cultivation, in more or less the present environment, by a large and hard-marking population. This need not have been quite continuous. There is some evidence of lesser climatic fluctuations in Greek climatic history[61], and a small island without springs would be especially at risk from drought, even from a single dry year in which the cisterns did not fill, as happened in the 1470's[62].

Fluctuations in human population will have affected the cultivated area, but not necessarily the landscape at large. Alimnia shows that goats can still graze an island even if people no longer live there. Indeed grazing may be more severe, because unsupervised, in a depopulated place. This seems to have occurred on most of the small islands of the Aegean during times of insecurity, when a residual number of people living in *«kyfes»* and underground shelters survived mainly from pastoral resources[63].

Wee have no evidence that Chalki had woodland or timber trees. In the Cyclades the local architecture is adapted to making the best use of short and scanty local trees[64]. Not so here: the «kyfe» is a kind of house, which (like the kathoikia or stavli[65] of Kea) uses no timber at all, while the Chorio houses make rather lavish use of imported timber.

What would be the natural vegetation of Chalki?

The original natural vegetation will probably never be known, except to the vague degree to which it is possible to extrapolate from parts of Greece in which fossil pollen preserves a record of past vegetation. For a small island such as Chalki an essential piece of information is missing, namely wild mammals, if any, it once had. An island that never had mammals, for example, will presumably have a different vegetation history from one that had herbivorous

[60] Rackham 1983 *Boetia* and Rackham, 1991 *Karpathos.*
[61] Paepe 1986.
[62] Gerola 1916.
[63] NV: People also ate snails, some fish and mollusks and the occasional migratory birds (quails etc.).
[64] 3. Rackham 1982.
[65] Καθοικιά, σταυλί.

but no carnivores. It is more reasonable to ask what the present vegetation would be if Chalki had never been inhabited by men or domestic animals[66].

Pollen analyses agree in showing that the pre-agricultural vegetation of Greece was a mosaic of evergreen trees and steppe, with deciduous trees abundant probably on the deeper, now cultivated, soils. Chalki, as a dry island, ought to have had more than its share of steppe, especially after the climatic change. There can be little doubt that the three major vegetation types of pre-Neolithic Greece are still recognizable on Chalki today in the form of the small amount of macchia, the large area of steppe, and the terebinth area.

Cliffs provide a clue as to whether trees were ever abundant on the island. If prickly-oak, juniper, or terebinth had ever been widespread, they ought to survive (as they do for instance in Crete) in inaccessible places well outside their present limits. They do not.

We infer that the natural vegetation of Chalki in the present climate is not much limited by browsing. Without goats it would probably consist of taller and lusher versions of the present plant communities: steppe and phrygana on most of the hillsides, terebinth woodlands (possibly with other deciduous trees) on the deepest soils, and macchia in the north-east corner. Evergreen trees, such as prickly-oak, would be no more than very thinly scattered over the island as a whole.

Pine is an imponderable. Woods of *Pinus halepensis* replace macchia in some parts of Greece but are quite absent from others, in an apparently unsystematic way. *Pinus brutia*, the pine of Rhodes, is similarly unpredictable in Crete. Historical studies and pollen analysis show that pine has come and gone unpredictably in the past. Why pine should have died out from Pefkia is uncertain. It is a gregarious tree, always forming woods, and probably dependent in some ways on fire; a small island population might die out through some mishap, such as burning at the wrong stage of the tree's life cycle, or not burning at all.

Is there any connection with erosion?

Chalki is a very eroded island. It is clear that, as in most of the rest of Greece, most of the erosion took place in the Pleistocene for reasons unconnected with human activity. Much of the eroded material was swept into the sea; some of it was to make cultivation possible by forming Older Fill in the plains.

The later history of erosion on the island will not be fully understood until there is an archaeological survey, but some inferences can be drawn. Erosion during historic times produces the deposits collectively known as Younger Fill; these are often paler and grayer than Older Fill, and contain sherds. From the vast quantity of sherds on Chalki there should be no difficulty in recognising or dating Younger Fill. It is certainly not of general occurrence.

There is small area of Younger Fill, up to 3 m thick, on and immediately below the site of Chorio. Where it has piled up against the back wall of the principal church (***Panagia***), it can be seen to be more recent than the older part of the church – a Classical Greek building much repaired in Byzantine or Crusade times. It must be older than the eighteenth century, since the more recent houses in Chorio are built on it.

There has apparently been some erosion in the Andramassos basin, on the slopes of which are faint traces of ancient field systems now devoid of soil. This can be no later than the Roman period, from the abundant sherds and other evidence of very long cultivation of the present soil surface. More exact dating could be provided by studying the base of the 10,000 tons cairn and of the archaic wall enclosing it.

[66] It should be noted that partridges abound. There is also a sizeable rat population on Chalki.

With these exceptions, there has not been much erosion since the making of the present terraces and field enclosures. All of these, though long disused, are capable of restoration; they have been abandoned for socio-economic and political reasons, not because their soil has gone.

Is erosion active at present? There are three tests allowing us to answer this question: on an eroding slope, bushes are left perched on pedestals. Material piles up to form banks (lynchets) against cross-slope walls and other obstacles. Rock exposed by receding soil have a smooth, pale surface very different from the patina of weathering and lichens on rocks that have long projected above the surface. In most of the island there are no empedestalled bushes, little or no lynchetting, and little unpatinated rock. Abandoned terraces develop breaches which gradually subside back to the original angle of rest.

We conclude that the Pleistocene erosion took much of Chalki down to the bed rock, so that there is little scope for further erosion. What soft material remains is not very erodible. There have been episodes or erosion in historic times of small extent and of unknown cause. At present, despite the sparse vegetation, erosion appears to be very slight, except in two areas: (i) around Imborio town, where goat-treading is very \severe and there is some soil to be lost; (ii) in the Pontamos valley, where there is a big gulley, of unknown date, cut into Older Fill and still active in places; it still washes small amounts of soil into the little plain at the bottom of the valley.

The Future

If Chalki looks like a desert island, this can be ascribed more to an unusually harsh environment of climate and rock than to severe human mismanagement. Desertification, if we can call it that, took place mainly through the general drying of the climate of south Greece in the Bronze Age or earlier. Since then, there is no reason to suppose that the natural vegetation has ever been altogether different from what it is now. Much of the island has been cultivated, but with great effort. Cultivation has been abandoned, not for any cause that can be called desertification, but because there are no longer inhabitants willing to continue the effort.

In the last century Chalki and Alimnia were more desert-like than they are now. This is an example of the «de-desertification» which has happened in many parts of south Greece from similar causes[67]. In Chalki the change has been relatively slight because of the climate, but is likely to continue.

At present the environment of Chalki appears to be stable and is not threatened. Large-scale tourist development is impracticable because of the meagre water supply and the lack of accessible beaches. There is no sign of rapid change in vegetation or soils. The remaining inhabitants seem not to be discontented with their island, especially since substantial public works have been initiated including the rehabilitation of numerous derelict houses. There is a prospect of encouraging visits by small number of discriminating tourists who will value Chalki for its peculiar character, traditions and antiquities. (Facilities for some 300 visitors and a Conference centre have been developed in the beginning of the 1990's). The future of the landscape should therefore be seen in terms of conservation rather than restoration. It would be pointless, and destructive of the island's character, to try to «restore» it to a Rhodes like luxuriance of vegetation which probably never existed on Chalki.

The essential dates on the environment of Chalki are lacking, and in their absence no management work can be more than experimental. Priority should be given to setting up a

[67] 1983 *Boetia* and Rackham, 1991 *Karpathos.*

simple weather station recording temperature and rainfall. Removing or controlling flocks has been proposed. It is doubtful whether any benefit would result, but this can only be known for certain by maintaining and recording experimental exclosures over several years. Without these and other similar data, it would be easy to spend money on «remedial» work whose consequences may be nil or counterproductive.

Introducing trees, especially *Pinus halepensis*, should be done cautiously if at all: the result could be, at one extreme adding to the many neglected and stunted plantations which dot the Greek islands; or, at the other extreme, the trees might multiply out of control, cover parts of the island and destroy its special character, and generate a great fire every few years.

The people of Chalki should be encouraged to appreciate and protect their botanical treasures, the cliff plants and the Cretan palm. The survival of the latter is precarious; the remaining clumps need protection either from damage or from falling into the sea.

A modest amount of work could be done on conserving the cultural landscape. To restore the agriculture (except on a very small scale, almost as museum demonstration) would be an impracticably large task. However, a special feature of Chalki is the «gardens» around and below Chorio, which are all the more delightful because of their setting between stern barren mountains. It should be possible to rescue some of them from dereliction and to include the whole area in any scheme for understanding and presenting the island’s antiquities. Similarly sensitive areas are the Andramassos valley, the high grounds around the monastery of Ayios Yannis, Kefali and parts of Alimnia.

The trees and plants are not mere decoration, but are part of the island’s antiquities and traditions. The object must be, not to introduce species from the outside which have no meaning in Chalki, but to encourage and perpetuate the plants – terebinth, euphorbia, and others – which along with the domestic species (figs, olives, almonds, vines) are part of the island’s history and distinguish it from other places in the Aegean.

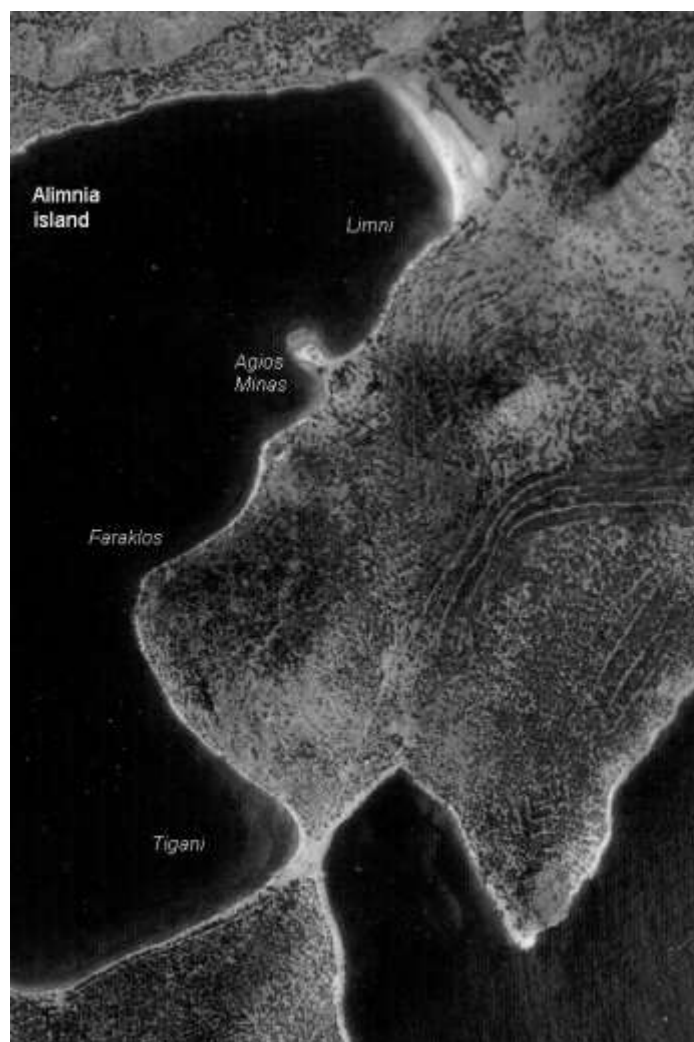

Figure 6 Alimnia visible terraces in the southern part of the island

Texts and Documents

Οι Αρχαίοι Νεώσοικοι της Αλιμνιάς (Νικόλας Βερνίκος 2008)

Τόσο μέσα όσο και έξω από τον κυρίως κόλπο της Αλιμνιάς συναντούμε στην παραλία έναν μεγάλο αριθμό από σκαμμένα αυλάκια νεώσοικοι (slipways, slip ramps) που χρησιμοποιούντο για να σέρνουν τα πλοία στη στεριά (πρβλ. τα αντίστοιχο αυλάκια που υπάρχουν στην παραλία του Δρυού της Πάρου[68], όπως και 3-4 άλλα στα Πηγάδια της Καρπάθου που αποτυπώσαμε με την βοήθεια του συναδέλφου Μανώλη Μελά από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης).

Έξω από τον εσωτερικό κόλπο, δεξιά είναι ένας σχετικά τετράγωνος όρμος που δεν ονομάζεται στον χάρτη και βλέπει Ν-Α (στο σορόκο). Εκεί έχουμε έναν στενό λαιμό που ενώνει τη σημερινή χερσόνησο Τηγάνι (Τηγάνι σημειώνεται και στον χάρτη του Ηλιάδη) με την κυρίως Αλιμνιά. Από τον λαιμό αυτόν περνάει - όπως φαίνεται στην αεροφωτογραφία - ο δρόμος που ένωνε την ιταλική στρατιωτική εγκατάσταση με το ύψωμα που είναι πάνω από τον οικισμό του νησιού. Πριν από την κορυφή του πρώτου λόφου τα μονοπάτια - και μαζί τους οι παλιοί τράφοι διακλαδίζονται δεξιά (Α) προς τον κόλπο «Emporio-Ημποριός»

68 Αλιπράντης, Νίκος Χρ. *'Δριός Πάρου: Από την Προϊστορική στη Σύγχρονη Εποχή'*. Έκδοση Συλλόγου Οι Φίλοι του Δριού, 2005.

και το capo Viti. Στο Εμπορίο (Ημποριό) αυτό επεσήμανε ο Ι. Βολανάκης τρίκλιτη βασιλική στο επίπεδο της θάλασσας.

Από το ύψωμα το μονοπάτι και οι αναβαθμίδες στρίβουν αριστερά (Δυτικά) - ακριβώς πάνω από το μοναστήρι του Αγίου Μηνά που είναι μέσα στον κόλπο- κυκλικά πάνω στην πλαγιά που είχε καλλιεργημένα δέντρα και οδηγεί στον οικισμό.

Ο ιταλικός χάρτης δείχνει εξ άλλου να υπάρχει και ένα μονοπάτι που πηγαίνει απ' ευθείας από τον οικισμό στον κόλπο Εμποριό. Από τον οικισμό πάντως δεν φαίνεται το Εμποριό, όπως δεν φαίνεται και από το Καστέλλο γιατί παρεμβάλλεται λόφος ύφους 76 μέτρων. Τόσο όμως η ονομασία «εμποριό/ημποριό» όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα που υπάρχουν στον μικρό αυτόν όρμο που διαθέτει αμμουδιά και μοιάζει να είχε και δύο κτίσματα, δηλώνουν ότι όλα τα αγκυροβόλια της Αλιμνιάς χρησιμοποιούντο και χρησιμοποιήθηκαν.

Νεώρια (νεωσοίκους) εμείς είδαμε όταν σταθήκαμε στον λαιμό σε όλη την εσωτερική περίμετρο του έξω όρμου, όπως και σε όλη την παραλιακή ζώνη που πλαισιώνει δεξιά και αριστερά το μοναστήρι του Αγίου Μηνά, που προβάλλει σαν μικρό κεφάλι μέσα στη θάλασσα. Να σημειωθεί ότι ο κόλπος έχει αρκετό βάθος (16-12 πόδια) και το μικρό ρυμουλκό πλησίασε πολύ κοντά στην παραλία στον μυχό όπου είναι το άλλο μοναστήρι του Αϊ Γιώργη.

Στο τεύχος εξ άλλου των Les Dossiers d'Archéologie; La Marine Antique**,** no. 183 Juin 1993, o David Blackman δημοσιεύει στη σελίδα 38 μια φωτογραφία παραλίας όπου φαίνονται στο επίπεδο της θάλασσας υπολείμματα αρχαίων νεωρίων σκαμμένων μέσα στο βράχο. Πρόκειται για φαρδιά σκαριά (larges cales) που ο Blackman υποθέτει πως στεγάζονταν από διπλά υπόστεγα. Η τοποθεσία λέγεται πως είναι «ένα νησί στα ανοικτά της Ρόδου», πρόκειται όμως χωρίς άλλο για ακτή της Αλιμνιάς στο εσωτερικό του κόλπου.

Ας σημειωθεί ότι με εξαίρεση την αμμουδιά του μυχού, μπροστά στο κλειστό χωράφι και γύρω από τον Αϊ Μηνά η παραλία προς τη χερσόνησο Τηγάνι και το Τηγάνι είναι βραχώδης και ανεβαίνει αρκετά γρήγορα στη γραμμή των 10 μέτρων. Αυτό φαίνεται άλλωστε και στην φωτογραφία του Blackwell. Ταυτόχρονα, όπως είπαμε, ο βυθός κατεβαίνει απότομα - με εξαίρεση και πάλι τον περίγυρο του Αγίου Μηνά, που και στην αεροφωτογραφία δείχνει ρηχός.

Figure 7 Άγιος Μηνάς

Αυτό σημαίνει ότι τυχόν εγκαταστάσεις με υπόστεγα, κατά μήκος της ακτής θα ήσαν παρατεταγμένα κατά μήκος της ακτής και από τις στέγες τους θα μπορούσαν οι άνθρωποι να περάσουν εύκολα στην πλαγιά ή θα υπήρχε συνεχόμενος τείχος πίσω από τον οποίο θα είχαν κατασκευάσει πέρασμα και σύστημα αποχέτευσης για να μην μαζεύονται νερά. Κάτι τέτοιο υπήρχε στον Πειραιά σύμφωνα με το άρθρο των Ι.Χ. Δραγάτση και W. Doerpfeld, «Έκθεσις περί των εν Πειραιεί ανασκαφών», Πρακτικα Α.Ε., 1885, σ. 63-68 που περιέγραψαν τους Νεωσοίκους του Πειραιά. Στην περίπτωση πάντως της Αλιμνιάς δεν είδαμε να υπάρχουν ίχνη τειχισμάτων. Θα πρέπει λοιπόν τα υπόστεγα να ήσαν πιο πρόχειρα, ή να έφυγαν ακόμα και οι πέτρες των θεμελίων που ακουμπούσαν στην πλαγιά.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι ιταλοί αρχαιολόγοι που ήρθαν αρκετές φορές στην Αλιμνιά και που έπρεπε να είχαν απαραίτητα την άδεια των ιταλικών ναυτικών αρχών για να επισπευτούν το νησί δεν έχουν πει λέξη για τα νεώρια. Όσο για το ιταλικό ναυτικό επαναλαμβάνουμε ότι μέχρι το τέλος του Β' πολέμου είχε μόνιμη βάση μέσα στον κόλπο, όπου βρίσκεται και ακόμα και ένα μεγάλος στρατώνας που χρησίμευσε και στους Γερμανούς.

Ας σημειώσουμε ότι ο Blackwell αναφέρει ορισμένα σκαφτά νεώρια, σύρτες, που έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή του Ν Αιγαίου που μας ενδιαφέρει. Αυτά βρίσκονται:

1.- ένα κοντά στο λιμάνι της Σητείας, έχει μήκος 30 μέτρα και μεγάλη κατωφέρεια.
2.- ένα άλλο στα Μάταλα που φαίνεται πως είναι σκαμμένο στο βράχο, (με διαστάσεις 3,80-4,50 μ. και περί τα 30 μ μήκος, όπως άλλωστε και οι τρεις σύρτες του Ρεθύμνου) [69].
3.- στα ερείπια των εγκαταστάσεων του αρχαίου λιμένος στο Μανδράκι της Ρόδου (σύμφωνα με γερμανική ανασκαφή που είναι ανέκδοτη μέχρι σήμερα).
4.- στα Φαλάσαρνα της Κρήτης όπου φαίνεται ότι υπήρξαν υπόστεγα με άνοιγμα 4 μέτρων.
5.- στην Κω, όπου στο εσωτερικό του υπόστεγου υπάρχουν δυο σειρές από εγκοπές, διατεταγμένες ανά δύο, η μια απέναντι από την άλλη, πάνω από τους θεμέλιους λίθους. Στις εγκοπές αυτές πρέπει να έμπαιναν τραβέρσες, που ακουμπούσαν πάνω στο επίπεδο ολίσθησης.
Ο Coates πιστεύει πως τραβούσαν τα πλοία στη στεριά πάνω σε γρασαρισμένα επίπεδα φτιαγμένα με δοκάρια μέσα σε πέτρινα αυλάκια (Καρπαθ. σιρσίνια) βλ. Coates J.H. «Hauling a trireme up a slipway and up a beach», in J.T.Shaw (ed.) *HN Ship Olympias: a Reconstructed Trireme*, Oxford 1993.

Ακόμα πρέπει να προσθέσουμε ότι στενά πλοία είχε η Ρόδος. Ο Blackwell μάλιστα σημειώνει ό,τι τα ημιόλια και τα τριημιόλια ήσαν κατ' εξοχήν ροδίτικα σκάφη. Ακόμα θα προσθέσουμε ότι η Marguerite Yon ερευνά από το 1989 τους νεωσοίκους του λιμανιού του Κιτίου στη Κύπρο.

Στο ίδιο εξ άλλου τεύχος Marine Antique, ο L. Basch αναφέρει ότι οι αναλογίες του πλοίου που είχε αναθέσει ο Αντίγονος Γονατάς στη Σαμοθράκης πρέπει να ήταν 1/5, ενώ οι αναλογίες των τριήρεων της Αθήνας πρέπει να πλησίαζαν το 1/7 (10,37μ/ 69,40). Έχουμε τέλος και μερικά γιγαντιαία σκάφη των Λαγιδών όπως και τον Λεοντοφόρο του Λυσίμαχου (110x10 μ) που κληρονόμησε ο Πτολεμαίος Β' και τα Ίσθμια του Αντιγ. Γονατά (70x20 μ.) που αντέγραψε ο Καλιγούλας κατασκευάζοντας τα πλοία της λίμνης Νένι.

---

[69] Υπενθυμίζουμε ότι ο Στράβωνας, 10.4.11 (Loeb V, 136-7) αναφέρει ότι το δεύτερο επίνειο της Γόρτυνας ήταν το Μάταλον, θέση που απείχε 130 στάδια από την πόλη. Το εμπόριο όμως της Γόρτυνας βρίσκονταν στην ακτή της Λιβυκής θάλασσας στη θέση Λεβήνα, σε απόσταση 90 σταδίων από .

Αλιμνιά

Figure 8 Kastelo

1. Υπάρχουν δύο λιθοσωροί στην Αλιμνιά.

Οι λιθοσωροί της Αλιμνιάς πλαισιώνουν την καλλιεργημένη ζώνη δίπλα στον οικισμό, στο μονοπάτι που οδηγεί προς το Καστέλο. Υπάρχει επίσης και ένας μικρός ακατέργαστος ορθόλιθος, είχαμε σημειώσει στο ημερολόγιο της επίσκεψης: «στο Ταφιό ο ορθόλιθος».

Σύμφωνα με τον Ηλιάδη (σ. 234) οι σωροί από χαλίκια ή πέτρες λέγονται ***χοχλακιές.***

Στην Κάσο οι σωροί αυτοί από πέτρες ονομάζονται χοχλακούρες (η χοχλακούρα) και χοχλατσιά. Στις Καρούμες[70] της ανατολικής Κρήτης έχουμε την κοιλάδα Χοχλακιές, όπου αναφέρεται παρουσία λιθοσωρών.

Υποθέτουμε πως κάτι το αντίστοιχο περιγράφουν οι αρχαίες λέξεις *λίθαξ* και *έρμαξ.*

Βλέπε: Λεξικό Liddell-Scott

λίθαξ-λίθακος

«μή πως μ'εκβαίνοντα βάλη λίθακι ποτι πέτρη

κύμα μέγ' αρπάξαν.» Οδ. 5.415

(η) έρμαξ-έρμακος (έρμα) heap of stones, cairn, Nic. *Th*. 150 [Νικανδρος επικός 2 αι. πΧ, Theriaca]; Λίθακες τε και έρμακες, Epic. in *Arch.Pap*. 7.10.

(Πρβλ. επίσης Suida Κάχληκες: λίθακες εν τοις ύδασι.)

Ο Αδαμάντιος Σάμψων (1957« Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα». *Αρχαιολογικό Δελτίο* 35, Αθήνα).αναφέρεται στο άρθρο αυτό και στην Αλιμνιά, στις σελίδες 79-85 και 105-107. Στη σελίδα 106 απαριθμούνται οι θέσεις Κάστρο, Ποντικοβουνάρα, Εμποριό, Άγιος Μηνάς. Ο Σάμψων σημειώνει την παρουσία εργαλείων απο οψιανό της νήσου Γυαλί. Βλέπε επίσης την εικόνα του αντικειμένου 137α (αριθμ. 114) μύτη από οψιανό Γυαλιού που θα μπορούσε να είναι μύτη βέλους ή καμακιού (harpoon).

Στην διάρκεια επίσκεψης μας είδαμε οψιανούς απροσδιόριστης προέλευσης τόσο στο λαιμό του εσωτερικού όρμου Τηγάνι και κάτω από τη θέση Τοίχος, όσο και στον

[70] Βοκοτόπουλος Λεωνίδας, *Το κτηριακό συγκρότημα του φυλακίου της θάλασσας στον όρμο Καρούμες και η περιοχή του. Ο χαρακτήρας της κατοίκησης στην ύπαιθρο της Ανατολικής Κρήτης κατά τη νεοανακτορική εποχή*, Θεσσαλονίκη, 2007 (Διατριβή).

προϊστορικό οικισμό που βρίσκεται κάτω από το Κάστρο της Αλιμνιάς. Χαρακτηρίζουμε τους οψιανούς αυτούς «*απροσδιόριστης προέλευσης*» επειδή μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι δεν προέρχονται από το Γυαλί, αλλά ενδέχεται εκτός από την Μήλο να έφταναν οψιανοί και από άλλες (; ;) προελεύσεις. Τα διάφορα επιφανειακά ευρήματα κινηματογραφήθηκαν, πάντως, με δική μας υπόδειξη από τα δύο άτομα που συνόδευαν την πρώην νομάρχη Πιερίας κα. Μαρία Αρσένη η οποία τότε είχε αναλάβει τον οικονομικό εξορθολογισμό του αναπτυξιακού προγράμματος της Χάλκης. Είναι άγνωστο τι έγινε με τις εικόνες που φωτογράφησαν, τότε, οι δύο νέοι συνοδοί της κας. Αρσένη.

Στη διάρκεια επίσκεψης στην Αλιμνιά και παρουσία των Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ι. Βολανάκη, και Ν. Μουτσόπουλου (1991) βρέθηκε μια ακέραια αιχμή βέλους από οψιανό της Μύλου στα θεμέλια κατοικίας μέσα στον οικισμό, που αφέθηκε στη θέση της. Οψιανό άλλης προέλευσης – πιθανότατα της Μήλου, συναντήσαμε επιφανειακά στην περιοχή του Αη Γιάννη τ' Αλάργα, ένδειξη ότι στα μέρη της Κοίλας και του Αη Γιάννη υπήρχε ανθρώπινη παρουσία, άρα και καλλιεργητική δραστηριότητα από την εποχή των λίθινων εργαλείων.

Παραθέτουμε την εικόνα μιας λεπίδας που εντόπισε ο O. Rackham στο εσωτερικό της Χάλκης.

Figure 9 Obsidian blade

Πρέπει να επισημάνουμε πως αρχαιολογική έρευνα στον προϊστορικό οικισμός της Αλιμνιάς δεν έχει γίνει και η επιφανειακή έρευνα του Αδ. Σάμψων δεν επαρκεί, ιδίως μετά τις νέες ανακαλύψεις προϊστορικών οικισμών των Κυκλάδων.

Κείμενα του Ηλιάδη

Iliadis (1950)

«Την Χάλκην, …την έχουν μοιράσει σε δύο Γεωργικάς πεεριφερείας για να γίνεται κατ' έτος εναλλάξ η σπορά πότε πάνω (Πάνω Σπορά), πότε κάτω (Κάτω Σ**πορά**), δια δύο λόγους, την αγρανάπαυσιν, και δεύτερον για να βόσκονται κα τα αιγοπρόβατα εις την περιφέρειαν που δεν είναι σπαρμένη την χρονιάν εκείνην. Όσον αφορά δε τα χονδρά ζώα έχουν ξεχωρίσει μίαν άλλην Αγροτικήν περιφέρειαν, την Χερσόνησον της Τραχειάς, εις την οποίαν αφήνουν ελεύθερα τα ζώα προς βοσκήν σε ορισμένην εποχήν του έτους που δεν τα χρειάζονται πλέον δια γεωργικάς εργασίας.» (σ. 251)

Figure 10 Tracheia

Iliadis (1950)

«Οι σαλαές της Ατρακούσας ….

Το ως άνω νησίν η Ατρακούσα έχει πάνω πολλές **σαλαές** (σαλιγκάρια) και επήγαιναν τα πρώτα χρόνια και εμάζευαν και εφέρναν τας και τας επουλούσαν εις την Χάλκην.

Μιαν φοράν επή(γ)αν πάλιν πάνω στην Ατρακούσαν Χαλκίτισσες να μα(ζ)έψουν σαλαές και επήραν μαζίν των και μερικά κορίτισια, και έκαμναν δύο τρεις μέρες πάνω στο Νησί και εκοιμούντο μέσα στα κελλιά που έχει το εκκλησάκι του Άϊ Αντώνη. …» (σ. 146)

Salname Cezair-i Bahri-i Sefid

Bilingual Ottoman Almanac- Vilayet Salnamesi- of the (Eastern) Aegean Islands (1883-87)

Απόσπασμα από τα Δίγλωσσα Οθωμανικά Ημερολόγια του Αρχιπελάγους- Salname Cezair-i Bahri-i Sefid (έτη Εγίρας 1301/1883-84 και 1304/1886-87**.**

Ελληνικό κείμενο – original Greek text

«Εκτός τούτων, προς δυσμάς της Ρόδου, υπάρχει ικανός αριθμός νήσων και νησιδίων ων περιφημότεραι είναι η Κάρκη και η Λημνιούσα[71], κείμεναι μεταξύ της Επισκοπής και της Ρόδου και απέχουσι της τελευταίας κατά 6 μίλια. Πλησίων αυτών υπάρχουσι διεσπαρμένα διάφορα νησίδια δια μέσου των οποίων τα πλοιάρια δύνανται να διέλθωσιν ακινδύνως.

Επαρχία Χάλκης.

Μαχμούτ Ραχμή εφένδης, έπαρχος.

Το 1304 Ε. έπαρχος Χάλκης ήταν ο Σακίρ εφέντης.

Μέλη του ειρηνοδικείου [Χάλκης].

Παναγιώτης Φηνδηκλής αγάς.

Κανέλος Πιπίνος αγάς.

Ανάργυρος Πέρης αγάς.

[71] Χάλκη και Αλιμνιά, παρατηρούμε πως στην επίσημη μετάφραση του Οθωμανικού ναυτικού πιλότου χρησιμοποιούνται οι παλιές ονομασίες των νήσων, ενώ στο κυρίως κείμενο των δίγλωσσων Ημερολογίων τα νησιά αναφέρονται με τα σημερινά τους ελληνικά ονόματα (Τήλος, Χάλκη, κτλ.)

Αντώνιος Διαμαντής αγάς.

Τρία χρόνια αργότερα, σύμφωνα με το Ημερολόγιο του 1304 (1886-87) το «Πρωτοδικείο Χάλκης» αποτελείται από τον Μεχμέτ εφένδη πρόεδρο, και τους Ελευθέριο Κανάκη εφένδη, Ιωάννη Αλεξιάδη εφένδη, Βασιλάκη εφένδη, Ιβραχήμ εφένδη και Χασάν εφένδη, μέλη.

[Τελωνείο και χωροφυλακή.]

Τελωνείον [Χάλκης].

Ιβραχήμ Εδχέμ εφένδης, τελώνης.

Χωροφυλακή [Χάλκης].

1 δεκανεύς μετά 5 χωροφυλάκων.

[Περιγραφή επαρχίας Χάλκης].

Η νήσος Χάλκη έχει 550 οικίας, πληθυσμόν 3.500 ατόμων και 20 εργαστήρια και παράγει σίτον, κριθήν, σύκα, σταφύλια και αμύγδαλα.

Το 1304 Ε (1886-87) φαίνεται να έχουμε μείωση πληθυσμού σε «2.013 ψυχάς», παράγονται «εν ολιγότητι» τα ίδια προϊόντα και σημειώνεται ότι «Οι πλείστοι των κατοίκων είναι σπογγαλιευταί.»

References

Antoniou, E.B.: Αντωνίου Ε. Β. «Επισκόπηση της Χάλκης της Δωδεκανήσου κατά την αρχαιότητα». *Δωδεκανησιακά Χρονικά, 5*, σελ. 97-135.(«Episkopisi tis Chalkis tis Dodekanisou kata tin archaiotita». *Dodekanisiaka Chronika, 5*, 97-135.)

Bintliff, J. (1977). «Natural environment and human settlement in Greece, based on original fieldwork». British Archaeological Rep. Suppl. Ser. *28.*

Chalki Municipality codices B 237/1882, B 297/1885, A 57/1884 *(Vernicos N.; eds.)*

Davis, P.H. (1975) *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 5. Edinburgh University Press.

Davis, P.H*: Idem.* vol. 8 (1984)

Gerola, G. (1916). «I monumenti medioevali delle tredici Sporadi», parte seconda. *Annuario Regia Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiani in Oriente, 2*, 6-12.

Greuter, W. (1967). *Beitrage zur Flora der Sudagais 8*. Bauhinia, 3, 243-250.

Iliadis K.: Ηλιάδης Κων/νος Κ. (1950). *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου* (Ιστορία-Λαογραφία- ήθη και έθιμα). Αθήνα, τόμος Α΄ (*I Chalki tis Dodekanisou*. Athens.) εικόνες, χάρτης.

Paepe, R. (1986). «Landscape changes in Greece as a result of changing climate during the Quarternary». Fantechi, R. and Margaris, N.S. (eds). *Desertification in Europe*. Dordrecht, Reidel, 49-58.

Philippides, D. (1985). *Karpathos*. Athens, Melissa.

Pichler, T. (1883). in Stefani, C. de, Forsyth Major, C.J. and Barbey, W. *Karpathos*. Lausanne 1885.

Rackham, Oliver. (1982). «Land-use and the native vegetation of Greece». Bell, M. and Limbrey, S. (eds.), *Archeological Aspects of Woodland Ecology*, British Arch. Rep. International Series *146*, 177-197.

Rackham, Oliver (1983). «Observations on the historical ecology of Boetia». *Annual British School at Athens*, *38*, 291-351, Plates 34-38.

Rackham Oliver and Moody Jennifer (1987). *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester University Press, (ISBN-10: 071903647X)

Rackham, Oliver (198...). *Observations on the Historical Ecology of Laconia*.

Rackham, O. (Febr. 1991) «Karpathos». Grove A.T., Moody, Jennifer and Rackham Oliver. *Crete and the South Aegean Islands (effects of changing climate on the environment)*. Geography Department, Downing Place, University of Cambridge, E.C. Contract EV4C-0073-UK.

Rackham, O. & J.A. Moody. (1992). Terraces. Στο B. Wells (επιμ.), Agriculture in Ancient Greece, 123-130. Stockolm. Rackham

Randolph B. (1687). *The Present State of the Islands in the Archipelago…Candia and Rhodes*. Oxford.

Renfrew, C. (1972). *The Emergence of Civilisation*. London, Methuen.

Skandalides, M.E.: Σκανδαλίδης, Μ. Ε. (1982). *Το τοπωνυμικό της Χάλκης Δωδεκανήσου.* Αθήνα. (*To toponimiko tis Chalkis Dodekanisou*. Athens.)

Spratt, T.A.B. (1865). *Travels and Researches in Crete*. London, Van Voorst.

Strabo. Στράβων. X.v.15.

Susini, G, (1965). «Supplemento epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alimnia e Tilo». *Annuario Scuola Archeologica di Atene*, *41-42*, 255-246.

Theophrastus. Θεόφραστος. *Hist. Plant*. VIII.ii.9.

Vernicos Nicolas (1986). *Chalki in the Dodecanese*. Working Paper for the Seminar On Upgrading Chalki's Natural: Social and Economic Environment, Chalki, 9th-16th May 1986, Athens, May 1986, 54 p.

Wiesner, J. (1900-3). *Die Rohstoffe des Pflanzenreichs*, 2. Ausg. Leipzig.

Η γνωσιοθεωρία του Descartes και η αντίπερα όχθη: Locke και Hume

Λέξεις-κλειδιά: *cogito ergo sum*, *Hume*, *Locke*, *Rene Descartes*, *είναι*, *εμπειρισμός*, *καρτεσιανό σύστημα*, *Καρτέσιος*, *νεώτερη φιλοσοφία*, *στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*

Μαστοράκη Ανδρονίκη, MSc στη Συστηματική Φιλοσοφία:

Abstract
Descartes is no unfairly considered «father of neoteric philosophy», as his work has been a deep section in the history of philosophical thought. In the present essay we will examine the confrontation of Descartes as it concerns "method of knowledge" and we will analyze his argumentation in the *Meditations on the first philosophy*. Then we will attempt a concise comparison on Descartes', Locke's and Hume's method, in regard to the degree of certainty of knowledge of sensible world

Ο Καρτέσιος θεωρείται, και όχι άδικα, ο "πατέρας" της νεώτερης φιλοσοφίας, καθώς το έργο του αποτέλεσε τομή στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε την αντιμετώπιση του Descartes ως προς την "μέθοδο" της γνώσης και θα αναλύσουμε την επιχειρηματολογία του στους Στοχασμούς περί της πρώτης φιλοσοφίας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική σύγκριση της γνωσιοθεωρίας του Descartes, του Locke και του Hume, αναφορικά με τον βαθμό βεβαιότητας της γνώσης του εξωτερικού κόσμου.

Ένα από κύρια χαρακτηριστικά της νεώτερης φιλοσοφίας είναι η ενσυνείδητη αντιπαράθεσή της προς την μεσαιωνική σχολαστική παράδοση. Αρνούμενοι να συνεχίσουν τις ατέρμονες συζητήσεις περί 'καθολικών εννοιών' και 'πραγματικών ποιοτήτων' –θέματα στα οποία είχε επιμείνει εξαντλητικά η μεσαιωνική φιλοσοφία- οι νεώτεροι στοχαστές έστρεψαν το βλέμμα τους στην προσπάθεια κατανόησης και περιγραφής του φυσικού κόσμου με ποσοτικούς όρους. Το αίτημα αυτό, ωστόσο, απαιτούσε και την ταυτόχρονη αντιμετώπιση ενός άλλου προβλήματος: καθώς η συλλογιστική λογική της σχολαστικής παράδοσης δεν ήταν παρά μια άκαρπη διαδικασία, η οποία απλά φανέρωνε πράγματα ήδη γνωστά, έπρεπε να αναζητηθεί μια νέα ισχυρή μέθοδος απόκτησης γνώσης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Descartes «*προσπάθησε να απεγκλωβίσει τη φιλοσοφία από τη Σχολαστική, να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στις νοητικές δυνάμεις του ανθρώπου και να απελευθερώσει το ανθρώπινο πνεύμα από την αυθεντία του παρελθόντος*»[1]. Αφού απέρριψε τις γνωστές μέχρι τότε μεθόδους που προέρχονταν από την συλλογιστική λογική ή τα μαθηματικά (γεωμετρία και άλγεβρα) καθώς τα διδάγματα της πρώτης «*χρησιμεύουν μάλλον στο να εξηγεί κανένας στους άλλους τα γνωστά, ή [...] στο να μιλεί άκριτα για τα άγνωστα, παρά στο να τα μαθαίνει*», η δεύτερη «*είναι πάντα τόσο περιορισμένη στην εξέταση των σχημάτων, που δεν μπορεί να γυμνάσει τη νόηση δίχως να κουράσει πολύ τη φαντασία*» και η τρίτη κατέληξε να είναι τόσο «*συγκεχυμένη και σκοτεινή, που μπερδεύει το πνεύμα αντί να είναι επιστήμη που το καλλιεργεί*» *αναζήτησε μια νέα μέθοδο, η οποία «συγκεντρώνοντας τα πλεονεκτήματα των τριών αυτών (τεχνών ή επιστημών), θα είταν*

[1]] Μολύβας 2000, 33.

απαλλαγμένη από τα ελαττώματά τους»[2]. Κατέληξε, έτσι, σε τέσσερις βασικούς κανόνες, που στοιχειοθετούν την αναλυτική του μέθοδο:

«*Το πρώτο είταν να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νου μου τόσο καθαρά και τόσο ευδιάκριτα ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό. Το δεύτερο, να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να τη λύσω καλύτερα. Το τρίτο, να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιο απλά κι ευκολογνώριστα, για ν' ανέβω σιγά-σιγά, σαν από βαθμίδες, ώς στη γνώση τών συνθετότερων, και υποθέτοντας πως υπάρχει κάποια τάξη ακόμα κι ανάμεσα σε κείνα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο. Και, το τελευταίο, να κάνω παντού απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, που να είμαι σίγουρος πως δεν παραλείπω τίποτα*»[3].

Ακολουθώντας αυτούς τους κανόνες ο Descartes οικοδόμησε την φιλοσοφία του, επιστέγασμα της οποίας ήταν οι *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας.* Στους Στοχασμούς ξεκινά με τη διαπίστωση ότι από μικρή ηλικία είχε διδαχθεί πάρα πολλά ψεύδη ως αλήθειες και όσα είχε οικοδομήσει πάνω σε αυτά ήταν πολύ αμφίβολα.

«*Έπρεπε επομένως κάποτε στη ζωή μου να τα ανατρέψω όλα εκ βάθρων και να αρχίσω εκ νέου από τα πρώτα θεμέλια, αν επιθυμούσα να εδραιώσω κάτι στέρεο και μόνιμο στο πεδίο των επιστημών*»[4] .

Στόχος, επομένως, του εγχειρήματος του Descartes ήταν ο εντοπισμός των πρώτων αδιαμφισβήτητων και αυταπόδεικτων αρχών, τις οποίες, όπως πίστευε, στερούνταν η σχολαστική παράδοση[5] και επάνω στις οποίες θα θεμελιώνονταν τόσο η μεταφυσική όσο και η φυσική φιλοσοφία και επομένως κάθε επιστήμη[6]. Για να επιτύχει τον στόχο αυτό στηρίχθηκε σε δύο πεποιθήσεις: α) ότι όλοι οι άνθρωποι είναι σε θέση να ανακαλύψουν την αλήθεια χρησιμοποιώντας τον ορθό λόγο και β) ότι «*η επαγωγική ή αναλυτική μέθοδος πρέπει να οδηγήσει τελικά σε μία και μοναδική αρχή (Prinzip) υπέρτατης και απόλυτης βεβαιότητας, με βάση την οποία πρέπει να ερμηνευτεί κατόπιν με τη συνθετική μέθοδο ο κόσμος της εμπειρίας σε όλη την έκτασή του*»[7].

Στο ξεκίνημα προς την αναζήτηση της αλήθειας, ο Descartes χρησιμοποιεί το κυριότερο όπλο των σκεπτικιστών: την ριζική αμφιβολία. Με μια σειρά διαδοχικών επιθέσεων απορρίπτει σταδιακά οτιδήποτε εμπεριέχει έστω και την ελάχιστη αμφιβολία ώστε να καταλήξει σε μια απόλυτα βέβαιη και αναμφίβολη αλήθεια, εφόσον αυτή υπάρχει. Το πρώτο χτύπημα λαμβάνει χώρα εναντίον των δεδομένων που παραλαμβάνονται μέσω των αισθήσεων, εφόσον ενίοτε αποδεικνύονται εσφαλμένα «*και είναι συνετό να μην εμπιστευόμαστε ποτέ εντελώς όσους μας απάτησαν έστω και μία φορά*»[8]. Το δεύτερο καταφέρεται εναντίον της βεβαιότητας που αφορά σε θέματα όπως «*ότι είμαι τώρα εδώ, ότι κάθομαι κοντά στη φωτιά, ότι είμαι ντυμένος με χειμερινό χιτώνιο, ότι κρατώ στα χέρια τούτο το χαρτί, κ.τ.ό.*»[9]. Όλα αυτά θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν εναργείς ονειρικές εικόνες, λέει ο Descartes. Το τρίτο χτύπημα αφορά τις βεβαιότητες γενικών κατηγοριών

---

[2] Descartes [2]1976, 18-9.
[3] Descartes [2]1976, 19.
[4] Ντεκάρτ 2003, 59.
[5] Cottingham 2003, 60-1.
[6] Ο Descartes σύγκρινε μεταφορικά τη φιλοσοφία με ένα δέντρο: «οι ρίζες είναι η μεταφυσική, ο κορμός είναι η φυσική και τα κλαδιά που ξεπηδούν από τον κορμό είναι όλες οι άλλες επιστήμες», βλ. Cottingham 2003, 69.
[7] Windelband & Heimsoeth 1982, 159.
[8] Ντεκάρτ 2003, 61.
[9] Ντεκάρτ 2003, 61.

πραγμάτων που θεωρούνται αδιαμφισβήτητα ακόμα κι όταν ονειρευόμαστε, όπως για παράδειγμα ότι υπάρχουν χέρια, πόδια, πρόσωπα κ.λπ. Αν συγκρίνουμε, όμως, το όνειρο με έναν ζωγραφικό πίνακα διαπιστώνουμε ότι, όπως οι ζωγράφοι μπορούν να «*επινοήσουν κάτι τόσο καινοφανές ώστε να μην έχουμε δει απολύτως τίποτα όμοιό του, κάτι εντελώς πλασματικό και ψεύτικο*»[10], έτσι και το όνειρο μπορεί να συντίθεται από πράγματα τα οποία δεν υφίστανται στην πραγματικότητα. Ωστόσο, απομένει η ένσταση πως ακόμα κι αν τίποτα δεν είναι αληθινό απ' ό,τι αναπαριστά ένας πίνακας, τουλάχιστον τα χρώματα από τα οποία είναι φτιαγμένος είναι αληθινά. Έτσι και στη φύση θα πρέπει να υφίστανται τουλάχιστον κάποιες στοιχειώδεις έννοιες, λ.χ. η έκταση, το μέγεθος, ο αριθμός, ο χρόνος, οι βασικές αρχές της αριθμητικής και της γεωμετρίας κλπ. Το τελειωτικό χτύπημα έρχεται να καταρρίψει και την τελευταία ένσταση: είναι πολύ πιθανό να σφάλλω ακόμα κι όταν σκέφτομαι τόσο απλά πράγματα όπως ότι δύο συν τρία κάνει πέντε και ότι το τετράγωνο έχει τέσσερις πλευρές, καθώς τον κόσμο μπορεί να κυβερνά κάποιος «*κακόβουλος δαίμονας, παντοδύναμος και παμπόνηρος, που χρησιμοποιεί όλη την πανουργία του για να με ξεγελά*». Τίποτα, λοιπόν, μπορεί να μην είναι αληθινό και τίποτα να μην υπάρχει.

«*Μήπως λοιπόν δεν υπάρχω ούτε εγώ; Όχι, αν πείστηκα για κάτι, τότε είναι βέβαιο ότι υπάρχω. Αλλά υπάρχει κάποιος μυστηριώδης απατεώνας, παντοδύναμος και παμπόνηρος, που με ξεγελά με πανουργία διαρκώς. Αν όμως με ξεγελά, είναι αναμφίβολο ότι υπάρχω· κι ας με ξεγελά όσο θέλει, αφού δεν θα με κάνει ποτέ να μην είμαι τίποτε όσο θα σκέφτομαι ότι είμαι κάτι. Ώστε, μετά από υπερεπαρκές ζύγισμα των πάντων, πρέπει εντέλει να καταλήξω ότι η απόφανση Εγώ είμαι, εγώ υπάρχω, αληθεύει αναγκαία όποτε την προφέρω ή τη συλλαμβάνω στο πνεύμα μου*»[11].

Με τον τρόπο αυτό, έφτασε ο Descartes σε εκείνη την ενιαία και θεμελιακή αλήθεια που αναζητούσε, την «βεβαιότητα για το είναι της συνείδησης»[12]. Στη συνέχεια όφειλε να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στην ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας, χτίζοντας επάνω στο πρώτο αυτό θεμέλιο της αυτοσυνείδησης. «*Το εγώ που έχει υποστεί μια τέτοια αναγωγή*», παρατηρεί ο Husserl, «*επιτελεί τώρα ένα είδος σολιψιστικού φιλοσοφείν. Αναζητά αποδεικτικά βέβαιους δρόμους δια των οποίων μπορεί να διανοιχθεί μια αντικειμενική εξωτερικότητα μέσα στην καθαρή εσωτερικότητα του εγώ*»[13][13]. Με άλλα λόγια, με βάση αυτό που έχει γίνει ήδη γνωστό, ότι δηλαδή 'εγώ υπάρχω ως σκεπτόμενο πράγμα', ο Descartes προχωρά στη διερεύνηση της ύπαρξης άλλων όντων.

«*Στα λίγα τούτα συνόψισα ό,τι ξέρω αληθινά, ή έστω ό,τι διαπίστωσα μέχρι στιγμής ότι ξέρω. Τώρα θα ερευνήσω πιο επισταμένα αν ίσως υπάρχουν επίσης μέσα μου άλλα πράγματα τα οποία δεν πρόσεξα ακόμα. Είμαι βέβαιος ότι είμαι σκεπτόμενο πράγμα. Άρα δεν ξέρω επίσης τι απαιτείται για να είμαι βέβαιος για κάποιο πράγμα; Σε τούτη την πρώτη γνώση δεν υπάρχει τίποτα άλλο από μια σαφής και διακριτή αντίληψη εκείνου που βεβαιώνω· η οποία ασφαλώς δεν θα αρκούσε για να βεβαιωθώ για την αλήθεια του πράγματος, αν ενδέχετο ποτέ κάτι που αντιλαμβάνομαι σαφώς και διακριτώς να είναι ψευδές. Επομένως, φαίνεται ότι μπορώ τώρα να θέσω ως γενικό κανόνα πώς, καθετί που αντιλαμβάνομαι λίαν σαφώς και διακριτώς, είναι αληθές*»[14].

Αυτές οι σαφείς και διακριτές ιδέες[15], στις οποίες αναγνωρίζεται το αδιάψευστο κριτήριο αληθείας, ονομάζονται από τον Descartes *έμφυτες ιδέες*[16]·αυτές υπάρχουν στον άνθρωπο

---

[10] Ντεκάρτ 2003, 63.
[11] Ντεκάρτ 2003, 71-2.
[12] Windelband & Heimsoeth 1982, 160.
[13] Husserl ^{2}2002, 14.
[14] Ντεκάρτ 2003, 87.
[15] «...*Αποκαλώ μια αντίληψη σαφή [...] όταν είναι παρούσα και προσιτή στον προσεκτικό νου, όπως ακριβώς ισχυριζόμαστε ότι βλέπουμε κάτι καθαρά, όταν παρουσιάζεται στην ενατένιση του βλέμματός μας και τη διεγείρει αρκετά ισχυρά και ευπρόσιτα*» (AT VIII. 22· CSM I. 207). Μια

εκ γενετής και αντιδιαστέλλονται προς τις επείσακτες (που προέρχονται από τα εξωτερικά πράγματα) και τις πεποιημένες (που επινοούνται από τον ίδιο τον άνθρωπο). Η βεβαιότητα της κατ' ανάγκην αλήθειας των έμφυτων ιδεών μπορεί να κλονιστεί μόνο από το επιχείρημα της ύπαρξης του πανούργου δαίμονα. Επομένως, για την στήριξη αυτού του γενικού κανόνα προαπαιτείται η απόδειξη της ύπαρξη του Θεού –ο οποίος, εξ ορισμού, δεν είναι δυνατό να μάς εξαπατά.

Ο Descartes παρέχει τρία επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού. Το πρώτο επιχείρημα, το οποίο έχει χαρακτηριστεί *ιδεολογικό*, βασίζεται στη σαφή και διακριτή ιδέα που έχουμε για τον Θεό ως τέλειο ον. Η ιδέα αυτή δεν μπορεί να προέρχεται από εμάς, ισχυρίζεται ο Descartes, εφόσον εμείς είμαστε πεπερασμένα και ατελή όντα[17]·προέρχεται επομένως από τον Θεό, άρα ο Θεός υπάρχει. Στην ίδια πεποίθηση για τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος βασίζεται και το δεύτερο επιχείρημα του Descartes για την ύπαρξη του Θεού, το οποίο συμβατικά ονομάζεται *κοσμολογικό*. Το επιχείρημα αυτό έχει ως εξής: έχω αποδείξει την ύπαρξή μου· ωστόσο το αίτιο της ύπαρξής μου δεν θα μπορούσε να ήταν ο ίδιος μου ο εαυτός, εφόσον τότε «*δεν θα αμφέβαλλα, δεν θα επιθυμούσα και δεν θα μου έλειπε τίποτα, διότι θα χορηγούσα στον εαυτό μου όλες τις τελειότητες των οποίων υπάρχει μέσα μου κάποια ιδέα, και έτσι θα ήμουν εγώ ο ίδιος Θεός*»· επομένως το αίτιο της ύπαρξής μου είναι ο Θεός, άρα ο Θεός υπάρχει. Το τρίτο επιχείρημα, τέλος, το οποίο έχει καθιερωθεί να ονομάζεται *οντολογικό*, δεν αντλείται εκ των αποτελεσμάτων του Θεού (*a posteriori*), όπως τα δύο προηγούμενα, αλλά από την ίδια την φύση του Θεού (*a priori*). Σύμφωνα με αυτό, στον Θεό κατηγορούνται όλες οι τελειότητες, μια εκ των οποίων είναι και η ύπαρξη, επομένως ο Θεός υπάρχει. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη ανήκει στην ουσία του Θεού. Εφόσον, λοιπόν, κατά τον Καρτέσιο, η ύπαρξη του Θεού έχει αποδειχθεί, «αποκαθίσταται η εμπιστοσύνη στο *lumen naturale* [φυσικό φως], δηλαδή στην άμεση προφάνεια της έλλογης γνώσης, η οποία έτσι θεμελιώνεται οριστικά»[18].

Το επόμενο βήμα είναι να περάσει από το πνευματικό στο υλικό επίπεδο για να εξακριβώσει τι ισχύει σε αυτό. Ο γενικός κανόνας ότι κάθε σαφής και διακριτή ιδέα είναι αληθής θα μπορούσε, αναλογικά, να χρησιμοποιηθεί και για τα υλικά πράγματα. Για τον Descartes, όμως, μόνο τα μαθηματικά είναι ικανά να ανταποκριθούν στην απαίτηση της καθαρότητας και της σαφήνειας. Επομένως, αληθινές είναι μόνο οι προτάσεις που περιγράφουν με ποσοτικούς όρους τα πράγματα (σχήμα, μέγεθος, διάταξη και ταχύτητα), που αφορούν δηλαδή στις πρωτεύουσες ιδιότητες των υλικών πραγμάτων. Αντίθετα, τα δεδομένα που λαμβάνουμε από τις αισθήσεις, και αφορούν σε ποιοτικούς καθορισμούς, είναι ασαφή και συγκεχυμένα[19] εξάλλου, σύμφωνα με τον Καρτέσιο, δεν αφορούν την πραγματική υπόσταση των υλικών πραγμάτων, για αυτό και ονομάζονται δευτερογενείς

αντίληψη είναι διακριτή, συνεχίζει να εξηγεί ο Ντεκάρτ, όταν, εκτός από το ότι είναι σαφής, περιέχει μόνο ό,τι είναι σαφές. Βλ. Cottingham 2003, 65.

[16] «*Με τον όρο αυτό συνδέει ευκαιριακά και την ψυχογενετική άποψη ότι οι έμφυτες ιδέες έχουν χαραχτεί στην ψυχή του ανθρώπου από τον Θεό, κυρίως όμως θέλει να τονίσει τη γνωσιολογική αξία της άμεσης έλλογης προφάνειας*». Windelband & Heimsoeth 1982, 162.

[17] Ο Descartes πίστευε ότι το κατηγόρημα που αποδίδουμε σ' ένα πράγμα εμπεριέχεται αναγκαία και στο αίτιο του πράγματος αυτού (βλ. Cottingham 2003, 133). Εν προκειμένω, δηλαδή, εφόσον η ιδέα του Θεού εμπεριέχει την τελειότητα, το αίτιό της θα πρέπει κι αυτό αναγκαία να εμπεριέχει την τελειότητα, επομένως, το αίτιο αυτής της ιδέας δεν μπορεί να είναι ο ίδιος ο άνθρωπος αλλά ένα τέλειο ον.

[18] Windelband & Heimsoeth 1982, 163.

[19] «*Ο Descartes χαρακτηρίζει φαντασία (imaginatio) την αισθητηριακή πρόσληψη του ποιοτικού, ενώ, εξάλλου, την πρόσληψη εκείνου που είναι δυνατό να «κατασκευαστεί» με μαθηματικό τρόπο τη χαρακτηρίζει διανοητική γνώση (intellectio). Και παρόλο που εκτιμά σωστά τη βοήθεια που προσφέρει η εμπειρία στη φαντασία θεωρεί ότι πραγματική επιστημονική γνώση είναι μόνο αυτή που βασίζεται στη διάνοια*». Βλ. Windelband & Heimsoeth 1982, 164.

ιδιότητες. Η θέση αυτή θα οδηγηθεί, τελικά, στα άκρα όταν θα υποστηρίξει τον δυϊσμό των ουσιών: «ό,τι εμπίπτει στην εμπειρία μας αποτελεί ένα είδος του κατά χώρο είναι ή του συνειδησιακού είναι. Η χωρικότητα και η συνειδητότητα (*extensio* και *cogitatio*) είναι τα έσχατα, απλά και πρωταρχικά κατηγορήματα (Attribute) της πραγματικότητας. Ό,τι είναι, είναι είτε στο χώρο είτε στη συνείδηση»[20]. Συνακόλουθα, ο κόσμος διαιρείται σε δύο εντελώς διακριτούς και ανεξάρτητους χώρους: τον χώρο της ύλης και τον χώρο του πνεύματος[21][21].

Ο δυισμός αυτός, εντούτοις, δεν αποτελεί, στη σκέψη του Καρτέσιου, τροχοπέδη για τη γνώση του εξωτερικού κόσμου. Εφόσον όλα τα υλικά πράγματα είναι δυνατόν να αναχθούν σε μαθηματικές σχέσεις έπεται ότι είναι εφικτή και η γνώση τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μολύβας: «*Όλα ανάγονται τελικά σε ποσότητα και επανάληψη της ίδιας βασικής μονάδας. Υπό αυτή την έννοια δεν υπάρχει εμπόδιο που να παρεμβαίνει μεταξύ των καθαρών και διακριτών εννοιών των μαθηματικών και των φαινομένων του εμπειρικού κόσμου. Δεν υπάρχει δηλαδή ασυνέχεια ή ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ της γεωμετρίας και της φυσικής. Αφού κάθε φυσικό σώμα καταλαμβάνει έκταση στον χώρο, η γνώση της έκτασης, δηλαδή η γεωμετρία, καθοδηγεί τη φυσική. Το μοντέλο για τον Ντεκάρτ είναι η γεωμετρία που ξεκινά από γενικές αρχές και με αυστηρή απαγωγική μέθοδο προχωρεί στο μερικό φαινόμενο της φύσης*»[22].

Ο Locke, λίγο αργότερα, θα απορρίψει τη διδασκαλία περί έμφυτων ιδεών –ως περιττή ή στερούμενη ισχυρής υποστήριξης- και θα υποστηρίξει την άποψη ότι ο ανθρώπινος νους γεννιέται ως «άγραφο χαρτί», πάνω στο οποίο εγγράφονται οι εμπειρίες[23]. Με αυτόν τον τρόπο, μέσω της *αίσθησης* και του *διαστοχασμού*, οι εμπειρίες μετατρέπονται σε απλές και σύνθετες ιδέες. Με άλλα λόγια, οι αισθήσεις είναι εκείνες που παρέχουν τα υλικά της γνώσης. Εντούτοις, σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Αυγελή, «*μολονότι ο Locke ανοίγει το δρόμο που οδηγεί στο διττό χαρακτήρα και της πιο απλής αισθητηριακής αντίληψης και, γενικότερα, της εμπειρίας, όμως δεν τον ακολουθεί παραπέρα, γιατί μπροστά του έβαλε ένα αξεπέραστο εμπόδιο: στον ορισμό της ιδέας συγχέει το περιεχόμενο με το αντικείμενο της νόησης (ή της συνείδησης). Έτσι δεν μπορεί να οδηγηθεί, μέσα από το διττό χαρακτήρα της εμπειρίας, σε μια θεμελίωση της γνώσης πάνω σε ενιαία βάση και κυμαίνεται ανάμεσα σε δύο πόλους*»[24].

Ο πρώτος πόλος είναι αυτός που ακολουθεί τις επιταγές του εμπειρισμού, δίνοντας οντολογική προτεραιότητα στα δεδομένα των αισθήσεων. Ο δεύτερος ακολουθεί την ρασιοναλιστική γραμμή που χάραξε ο Descartes, αναφορικά με τον δυϊσμό πνεύματος-σώματος αλλά και σε σχέση με την γνωσιοθεωρητική προτεραιότητα του πρώτου έναντι του δεύτερου. Μόνο μέσω του πνεύματος μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση, σύμφωνα με τον άγγλο φιλόσοφο, καθώς αυτή ορίζεται ως «*η αντίληψη της σύνδεσης και της συμφωνίας ή της διαφωνίας και της αμοιβαίας απώθησης όλων των ιδεών μας*»[25]. Εάν δεν είναι σαφής μια τέτοια αντίληψη για τις συνδέσεις των ιδεών τότε μπορούμε να έχουμε μόνο γνώμη και όχι γνώση. Αυτό σημαίνει ότι μόνο η γεωμετρία, η οποία «*αποτελείται από 'βέβαιη και καθολική γνώση', αποκτημένη με εκ των προτέρων εποπτεία ή απόδειξη*»[26], συνιστά επιστήμη. Αντίθετα, όμως, από τον Καρτέσιο, ο Locke δεν ανάγει τη γεωμετρία στον φυσικό κόσμο. Υποστηρίζει ότι μπορούμε μόνο να παρατηρούμε τις ιδιότητες των

[20] Windelband & Heimsoeth 1982, 177.

[21] Ωστόσο, «*με τη ριζική διάκριση μεταξύ πνευματικού και υλικού κόσμου που συνέλαβε βοήθησε μακροπρόθεσμα μάλλον τον υλισμό παρά την πνευματοκρατία. Συντέλεσε στην αντιμετώπιση του υλικού κόσμου ως επαρκούς και αυτόνομου αντικειμένου μελέτης*». Βλ. Μολύβας 2000, 33.

[22] Μολύβας 2000, 38.

[23] Woolhouse 2003, 127.

[24]Αυγελής 2001, 283.

[25] Woolhouse 2003, 130.

[26] Woolhouse 2003, 148.

υλικών πραγμάτων και όχι να γνωρίσουμε την πραγματική ουσία τους, οπότε η φυσική φιλοσοφία δεν συνιστά επιστήμη.

Όπως είδαμε, ο κόσμος του ορθολογικού καρτεσιανού συστήματος αποτελείται από σταθερές δομές βασισμένες σε σαφείς αιτιατές σχέσεις, τις οποίες είναι δυνατό να ανακαλύψουμε. Ο 'μετριοπαθής ρεαλισμός'[27] του Locke αποφαίνεται θετικά στην ύπαρξη τέτοιων σταθερών δομών, θεωρεί, ωστόσο, ότι κείνται πέραν των γνωστικών δυνατοτήτων μας. Ο Hume θα προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα αμφισβητώντας την ίδια την ύπαρξη των σχέσεων αιτιότητας. Ως συνεπής εμπειριστής ισχυρίζεται ότι κάθε νοητική παράσταση προέρχεται από τα αισθητηριακά δεδομένα. Αντικείμενο της επιστήμης, σύμφωνα με τον Σκώτο φιλόσοφο, είναι η επεξεργασία και η συστηματική κατάταξη αυτών των εμπειρικών ιδεών. Από την άλλη πλευρά, όμως, υιοθετώντας μια σκεπτικιστική στάση, ο Hume διακηρύσσει ότι δεν μπορούμε να έχουμε καμία βεβαιότητα για τους φυσικούς νόμους. «*Γιατί διατυπώνοντας ένα φυσικό νόμο δεν λέμε τίποτα περισσότερο από το ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν παρατηρήσει μέχρι τώρα να συμβαίνει αυτό το γεγονός. Η σχέση αιτίου-αποτελέσματος είναι καθαρά ψυχολογική σχέση*»[28].

Εν κατακλείδι, μετά την εισαγωγή από τον Descartes, της αρχής του *cogito ergo sum*, «*η αυτογνωσία του πνευματικού όντος εμφανίζεται ως πρωταρχική βεβαιότητα, ως κάτι αυτονόητο και πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Στο βαθμό όμως που ο κόσμος της συνείδησης παρουσιάζεται διαφορετικός από τον κόσμο των υλικών σωμάτων και της κατά χώρο έκτασης μεγαλώνουν και οι δυσκολίες ως προς τη δυνατότητα να γίνει γνωστός αυτός ο υλικός κόσμος. [...] Έτσι λοιπόν η γνωσιολογία της νεότερης φιλοσοφίας αναγνωρίζει εξαρχής μια υπεροχή της εσωτερικής εμπειρίας, εξαιτίας της οποίας γίνεται προβληματική η γνώση του εξωτερικού κόσμου*»[29]. Ο Καρτέσιος θα επιχειρήσει να θεμελιώσει τη βεβαιότητα της γνώσης του εξωτερικού κόσμου στην πίστη για την ύπαρξη των έμφυτων ιδεών. Ο Locke, «ο οποίος έκανε μια εκλαϊκευμένη εμπειρική-ψυχολογική περιγραφή του γενικού πλαισίου της καρτεσιανής κοσμοαντίληψης»[30], θα απορρίψει την πίστη στις έμφυτες ιδέες και θα οριοθετήσει τη δυνατότητα του ανθρώπου να αποκτήσει βέβαιη γνώση για τον φυσικό κόσμο. Ο Hume, τέλος, βλέποντας τον κόσμο ως ένα «πλούσιο αμάλγαμα, όχι ένα καρτεσιανό σύστημα»[31], θα δυναμιτίσει οποιαδήποτε βεβαιότητα για γνώση της εξωτερικής πραγματικότητας, και θα αντιμετωπίσει την τελευταία ως μια σειρά από συμπτωματικές κανονικότητες.

Βιβλιογραφία

Αυγελής, Ν. 2001. *Εισαγωγή στη φιλοσοφ*ία, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.

Βαλλιάνος, Π. 2001.*Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη*, τ. Β΄, Πάτρα: ΕΑΠ.

Cottingham, J. 2003. *Φιλοσοφία της Επιστήμης Α΄: Οι Ορθολογιστές*, (μτφρ. Σ. Τσούρτη), Αθήνα: Πολύτροπον.

Descartes, [2]1976. *Λόγος περί της Μεθόδου*, (εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Χρ. Χρηστίδης), Αθήνα: Παπαζήσης.

Husserl, E. [2]2002. *Καρτεσιανοί Στοχασμοί*, (μτφρ. Π. Κόντος), Αθήνα: Ροές.

Μολύβας, Γ. 2000. *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, τ. Β΄, Πάτρα: ΕΑΠ.

[27] Βαλλιάνος 2001, 117.
[28] Μολύβας 2000, 62.
[29] Windelband & Heimsoeth 1982, 251.
[30] Windelband & Heimsoeth 1982, 219.
[31] Μολύβας 2000, 60.

Ντεκάρτ, Ρ. 2003. *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, (μτφρ.-σχόλια Ε. Βανταράκης), Αθήνα: Εκκρεμές.

Windelband, W., Heimsoeth, H. 1982. *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τ. Β΄, (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Woolhouse, R.S. 2003. *Φιλοσοφία της Επιστήμης Β΄: Οι Εμπειριστές*, (μτφρ. Σ. Τσούρτη), Αθήνα: Πολύτροπον,

Αρχαία Τέχνη, Αρχαιολογία

Ο ζωγράφος του Πειραιά

Λέξεις-κλειδιά: *Αττική αγγειογραφία, Ζωγράφος του Νέσσου, Ζωγράφος του Πειραιά, μελανόμορφη αγγειογραφία, πρωτοαττικά αγγεία, στίλβωμα, τεχνική αναγωγής σιδήρου*

Κ. Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου

Abstract

The painter of (the vase) of Piraeus was one of the first painters of black-figure pottery and it seems that he was active between 630 and 600 BCE. He is a representative of the Late Proto-Attic period of pottery production, which is related to Piraeus' and Nessos' amphoras. However the obvious difference in the quality of the glaze raises reasonable questions: Was a different kind of clay used? The differences are byproducts of technique used in firing? Does clay come from Attic land? Has a microscopic analysis of the clay and glaze been done in the Amphora of Piraeus? Is there, in the end, the possibility that this artifact is Corinthian in origin?

Εισαγωγή

Ο Ζωγράφος του (αγγείου του) Πειραιά ήταν ένας από τους πρώτους ζωγράφους μελανόμορφης κεραμεικής και φαίνεται πως ήταν ενεργός μεταξύ 630 και 600 ΠΚΕ. Είναι εκπρόσωπος συγκεκριμένης φάσης της αττικής αγγειογραφίας, της Ύστερης Πρωτοαττικής, η οποία σχετίζεται με το αγγείο του Πειραιά και το αγγείο του Νέσσου.

Το πλαίσιο

Στην ύστερη πρωτοαττική περίοδο πρωτοπόροι στη μελανόμορφη αγγειογραφία ήταν ο ζωγράφος του Νέσσου[1]. Ο αμφορέας του Νέσσου θεωρείται εξέχον δείγμα της αττικής μελανόμορφης τεχνοτροπίας[2]. Άλλοι σημαντικοί ζωγράφοι αυτής της πρωτοπόρας περιόδου ήταν ο Ζωγράφος του Πειραιά, ο Ζωγράφος των Γοργόνων[3], ο Ζωγράφος του Βελλεροφόντη και ο Ζωγράφος των Λιονταριών[4].

Η μεγαλύτερη και σημαντικότερη συλλογή μετά από εκείνη της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, είναι πιθανώς τα αττικά μελανόμορφα αγγεία. Οι αττικοί αγγειοπλάστες χρησιμοποίησαν τον εξαιρετικά πλούσιο σε σίδηρο πηλό της ευρύτερης περιοχής της Αττικής, προκειμένου να διαμορφώσουν υψηλής ποιότητας ομοιόμορφη και στιλπνή μελανή επίστρωση. Το γυναικείο δέρμα στα μελανόμορφα αγγεία αναδεικνυόταν με λευκό αδιαφανές χρώμα[5], το οποίο χρησιμοποιείτο συχνά για λεπτομέρειες όπως μεμονωμένα άλογα, ενδύματα ή στυλιζαρισμένη διακόσμηση. Αυτό το λευκό παραγόταν από ιδιαίτερα λεπτή και καθαρή λευκή άργιλο, με πολύ μικρό ποσοστό σιδήρου, ώστε να παράγει σχετικά καθαρό λευκό μετά την όπτηση[6]. Οι σημαντικότεροι αττικοί καλλιτέχνες εξύψωσαν την μελανόμορφη αγγειογραφία σε υψηλή τέχνη, αν και στην ίδια περίοδο παρήχθη μεγάλος αριθμός αγγείων μέτριας ή χαμηλής ποιότητας. Η σημασία της αττικής αγγειοπλαστικής

[1] Στεφανάκης 2012, 197
[2] Mannack 2002, 104.
[3] Στεφανάκης 2012, 199
[4] Beazley 1956, 2.
[5] Eaverly 2013, 107
[6] Noble 1960, 315.

γενικότερα εντοπίζεται στο μεγάλο ρεπερτόριο σκηνών, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων.

Η μελανόμορφη τεχνοτροπία εγκαθιδρύθηκε στην Αθήνα γύρω στο 630/620 ΠΚΕ[7]. Η επιρροή των κορινθιακών αγγείων όχι μόνο διατηρήθηκε στα αττικά εργαστήρια, αλλά και εντατικοποιήθηκε περαιτέρω. Η ζωομορφική ζωφόρος αναγνωρίστηκε γενικά ως κανόνας και ήταν συνήθης η χρήση της. Κάτι τέτοιο είχε οικονομικές αλλά και στιλιστικές επιπτώσεις, καθώς η Αθήνα ανταγωνιζόταν την Κόρινθο στις αγορές των αγγείων. Αττικά αγγεία πωλούνταν, εκτός από την ενδοχώρα, στην Αίγυπτο, την Ανατολία, την Κύπρο, την Ιταλία και την Ισπανία, όπου φέρεται ότι άσκησαν επιρροές στους τοπικούς κατασκευαστές[8].

Εκτός από συνέχιση της παράδοσης των κορινθιακών μοντέλων, τα αττικά αγγεία διακρίθηκαν για τις τοπικές καινοτομίες τους με σημαντικότερη τον σχεδιασμό του κυπέλλου του κωμαστή[9], αγγείου που σχεδιάστηκε για συμποτική χρήση και διακοσμείτο με σχετικές σκηνές του κώμου και πιθανώς τη διαμόρφωση της ληκύθου του τύπου της Δηιάνειρας[10] στις αρχές του 6ου ΠΚΕ αι. Άλλοι σημαντικοί ζωγράφοι της πρωτοπόρας γενιάς ήταν ο Ζωγράφος του Ανάγυρου[11], ο ζωγράφος της Λεκανίδας της Δρέσδης και ο ζωγράφος του Πόλου[12]. Ο τελευταίος σημαντικός εκπρόσωπος της πρώτης γενιάς ζωγράφων ήταν ο Σοφίλος (580-570 ΠΚΕ), που είναι ο πρώτος αττικός ζωγράφος γνωστός με το όνομά του[13].

Ο Ζωγράφος του Πειραιά

Ο Ζωγράφος του αγγείου του Πειραιά ήταν σύγχρονος του Ζωγράφου Νέσσου. Το όνομά του το έλαβε συμβατικά από τον αμφορέα που βρέθηκε στον Πειραιά και εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (έκθ. 353). Το έργο του περιγράφεται ως προσπάθεια μεταφοράς της πρωτοκορινθιακής τεχνικής και τεχνοτροπίας στην αττική αγγειογραφία σε μεγάλη κλίμακα[14].

Κόσμηση – περιγραφή του αγγείου

Το αγγείο, αμφορέας με λαιμό[15], φέρει κόσμηση στη μία πλευρά του και χρονολογείται στο 625 ΠΚΕ κατά την περίοδο ανάπτυξης της πρώιμης κορινθιακής αγγειογραφίας[16]. Τυπολογικά κατατάσσεται ως κλασικός τύπος αμφορέα με ελάχιστα καμπύλο ώμο (standard type)[17]. Ως αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του παραδίδεται από τον Boardman το σχηματοποιημένο ρύγχος του απεικονιζόμενου λιονταριού με ανθέμιο και έλικα, κάτω από τη μία λαβή, εικόνα που πιθανώς παραπέμπει στο ηρωικό πλαίσιο και σε επικήδειους αγώνες (εικ. 1β)[18]. Οι εικόνες των λιονταριών ήταν αρκετά δημοφιλείς εκείνη την περίοδο, όπως και στα έργα του ζωγράφου των Λιονταριών και του Ζωγράφου της Γοργόνας. Εκτός από τα ζωομορφικά στοιχεία, τα οποία εμφανίζουν αρμονικές αναλογίες στον σχεδιασμό

[7] Στεφανάκης 2012, 195
[8] Muskara and Şahin 2017, 14
[9] Cups στο *Classical Art Center*, διαθέσιμο online.
[10] Lekythos στο *Classical Art Center*, διαθέσιμο online.
[11] Beazley 1956, 20-21.
[12] Beazley 1956, 21-23.
[13] Στεφανάκης 2012, 199
[14] Cook 1934/1935, 200.
[15] Neck Amphora στο *Classical Art Center*, διαθέσιμο online
[16] Cook 1934/1935, 201.
[17] Στεφανάκης 2012, 80-81.
[18] Mackay 2015, 95.

τους, ο ζωγράφος περιγράφεται ότι απεικονίζει τις υπόλοιπες μορφές του «πρωτόγονες» και σχετικά δύσκαμπτες[19].

Εικ. 1. Ο Αμφορέας του Πειραιά[20].

Αξιοσημείωτη, επίσης στον συγκεκριμένο αμφορέα είναι η θέση των δίφρων στη στην κεντρική σκηνή του αγγείου, καθώς και η κλίμακά τους, που φαίνεται να ακολουθούν θεματικά την παράδοση πρώιμων πρωτοαττικών αγγείων με σκηνές αρμάτων και ηνιόχων,

[19] Boardman 1995, 16.
[20] Ο Αμφορέας του Πειραιά, Wikimedia Commons, διαθέσιμο online

όπως στο αμφορέα με λαιμό του Ασμόλειου Μουσείου[21]. Οι δύο δίφροι –θέμα που περιγράφεται από την Moore ως σπάνιο, καθώς φέρεται ότι υπήρχε προτίμηση στους τέθριππους (quadriga) στην αττική αγγειογραφία[22]- κινούνται προς τα δεξιά, οδηγούμενοι από δύο ηνιόχους, ενός νέου και ενός μεγαλύτερης ηλικίας (εικ. 1γ). Το τελετουργικό ύφος της παράστασης είναι εντυπωσιακό. Η πομπή των αρμάτων, η οποία εμφανίζεται συνήθως σε πολλά άλλα μοτίβα σε γεωμετρικά αγγεία, τοποθετείται στην κεντρική σκηνή του αγγειογραφικού αφηγήματος[23]. Η κόσμηση ολοκληρώνεται με πετεινό στη μετόπη[24], (εικ. 1δ) σύμβολο πιθανώς της ανταγωνιστικότητας στην οποία παραπέμπει η κύρια σκηνή[25], με μαιανδρικές και άλλες γεωμετρικές σχεδιαστικές συμβάσεις, κάτω από την κύρια σκηνή και σχηματοποιημένες γεωμετρικά φλόγες (;) στον πυθμένα, περιμετρικά της βάσης του αγγείου και περιμετρικά της βάσης του λαιμού. Τα επαναλαμβανόμενα στυλιζαρισμένα γεωμετρικά σχήματα κάτω από την κεντρική σκηνή είναι συνήθης πρακτική για τα αγγεία της περιόδου[26]. Η εμφανής εγχάραξη, ιδιαίτερα στα πόδια των αλόγων, αναφέρεται ως μη συνήθης πρακτική, τουλάχιστον στην πρώιμη πρωτοαττική περίοδο[27].

Αθηναϊκός και κορινθιακός πηλός: Ζητήματα ταυτοποίησης

Η τεχνική για την παραγωγή διακοσμητικών μελανόχρωμων μοτίβων και μορφών αναφέρεται ως τεχνική αναγωγής σιδήρου[28]. Κυριάρχησε στην κεραμεική παραγωγή της Μεσογείου για 2.500 περίπου από την Εποχή του Χαλκού έως τον 1ο αι. ΚΕ, έως ότου εγκαταλείφθηκε σταδιακά. Η σημαντικότερη ποιοτικά κεραμεική παρήχθη με τη χρήση αυτής της τεχνικής κατά τον 6ο και 5ο ΠΚΕ αι. Ειδικότερα η παραγωγή των αττικών εργαστηρίων είναι χαρακτηριστική για το υψηλής ποιότητας κυανόμαυρο στίλβωμά της (Black Glaze-BG). Τα κριτήρια χρήσης πηλού για την παραγωγή τέτοιας ποιότητας στιλβώματος χωρίς ρωγμές και απολεπίσεις είναι σιδηρούχος ιλλιτικός πηλός με χαμηλή περιεκτικότητα ασβεστίου[29]. Τα οξείδια του σιδήρου είναι υπεύθυνα για το μαύρο χρώμα[30] και ο ιλλίτης είναι το μόνο στοιχείο (ομάδα ορυκτών) του πηλού που δεν επηρεάζεται από το pH κατά τη βύθισή του στο νερό[31].

Παρατηρώντας συγκριτικά τα δύο πρωτοαττικά αγγεία (εικ. 2) της ίδιας περιόδου είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε πως ο Αμφορέας του Νέσσου διαθέτει στίλβωμα υψηλής ποιότητας με κυανόμαυρη απόχρωση και συνεπώς εντάσσεται στα κριτήρια που τέθηκαν πιο πάνω, ενώ το στίλβωμα του Αμφορέα του Πειραιά εμφανίζει σε γενικές γραμμές καστανόμαυρη απόχρωση, στις διαφορετικές συνθήκες φωτογράφισης και μεγέθυνσης (εικ. 1).

[21] Early protoattic στο *Classical Art Center*, διαθέσιμο online.
[22] Moore 1982, 580, σημ. 15.
[23] Mertens 2014, 140.
[24] Στεφανάκης 2012, 198.
[25] Mackay 2015, 95.
[26] Cook 1934/1935, 172.
[27] Cook 1934/1935, 171.
[28] Noll *et al*. 1975, 604.
[29] Αλούπη 1993, 107.
[30] Jones 1986, 798-803.
[31] Goldberg *et al.* 1991, 378.

Ο Αμφορέας του Νέσσου, Πηγή: *Wikimedia Commons*[32]	Ο Αμφορέας του Πειραιά, Πηγή: *Wikimedia Commons*[33]

Εικ. 2. Συγκριτική παρουσίαση δύο πρωτοαττικών αμφορέων

Η εμφανής διαφορά στην ποιότητα του στιλβώματος προκαλεί εύλογα ερωτήματα: Χρησιμοποιήθηκε διαφορετικός πηλός; Χρησιμοποιήθηκε διαφορετική τεχνική στην όπτηση; Προέρχεται ο πηλός από την αττική γη; Έχει γίνει μικροσκοπική ανάλυση του πηλού και του στιλβώματος στον Αμφορέα του Πειραιά; Υπάρχει, εντέλει η πιθανότητα να είναι εισηγμένο έργο κορινθιακού εργαστηρίου;

Η ιδιαίτερα μικρή βιβλιογραφία για τον Ζωγράφο του Πειραιά δεν είναι δυνατόν να δώσει απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Διαμορφώνεται, συνεπώς, ερευνητική υπόθεση, που έρχεται όμως σε σύγκρουση με την τυπολογική κατάταξη μεγάλων ερευνητών, όπως ο Beazley και οι συναφείς ερευνητές, που τον ακολουθούν κατά πόδας. Οι περιορισμοί ή οι δυνατότητες μιας τέτοιας υπόθεσης, βέβαια, εξαρτώνται αποκλειστικά από την αδυναμία ή τη δυνατότητα πραγματοποίησης μη επεμβατικής μικροσκοπικής έρευνας, που θα μπορούσε να απαντήσει στα ερωτήματα που τέθηκαν. Τέτοιου είδους έρευνα είναι δυνατόν να υποστηριχθεί βιβλιογραφικά, δεδομένου ότι υφίστανται διαπιστωμένες και επαρκώς μελετημένες διαφορές ανάμεσα στον αττικό πηλό, τον κορινθιακό πηλό και ακόμα και τον πηλό της κοντινής Αίγινας[34].

[32] Wikimedia Commons, διαθέσιμο online.

[33] Wikimedia Commons, διαθέσιμο online.

[34] Βλ ενδεικτικά Kassianidou and Dikomitou-Eliadou 2014, επίσης, Farnsworth 1964, 221-228 κ.ά..

Συμπεράσματα

Ο Ζωγράφος του (αγγείου του) Πειραιά ενεργός μεταξύ του 630 και του 600 ΠΚΕ εκπροσωπεί συγκεκριμένη περίοδο της αττικής αγγειογραφίας, την Ύστερη Πρωτοαττική, η οποία σχετίζεται με το αγγείο του Πειραιά και το αγγείο του Νέσσου. Ο Αμφορέας του Πειραιά κατατάσσεται τυπολογικά στον κλασικό τύπο αμφορέα με ελάχιστα καμπύλο ώμο. Σημαντικά στοιχεία της κόσμησής του είναι η κεντρική σκηνή με τους δίφρους και τους ηνιόχους, ο λέοντας κάτω από τη μία λαβή και ο κόκορας στη μετόπη, που υποδηλώνει πιθανώς κορινθιακές τεχνοτροπικές επιδράσεις. Φέρει, επίσης, εμφανείς εγχαράξεις και γεωμετρικές σχεδιαστικές συμβάσεις, συνήθεις στα αγγεία της περιόδου. Η ποιότητα του μελανού στιλβώματος είναι αμφίβολη και δημιουργεί ερωτηματικά όχι για την τυπολογική, αλλά κυρίως για τη γεωγραφική προέλευση του τεχνέργου και το υλικό κατασκευής του.

Βιβλιογραφία

Αλούπη, Ε. 1993, *Φύση και μικρομορφολογία των βαφών σε αρχαία κεραμικά. Μια νέα προσέγγιση στη μελέτη της κεραμικής τεχνολογίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Beazley, J. 1956, *Attic Black-figure Vase-painters*, Oxford: Clarendon Press.

Boardman, J. 1974, *Athenian Black Figure Vases*, London: Thames and Hudson.

Boardman, J. 1994, *Schwarzfigurige Vasen aus Athen. Ein Handbuch, von Zabern*, Mainz: Philipp von Zabern.

Boardman, J. 1995, *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Cook, J. M. (1934/1935), Protoattic Pottery, *The Annual of the British School at Athens*, 35, 165-219.

Eaverly, M. A. 2013, *Tan Men/Pale Women: Color and Gender in Archaic Greece and Egypt, a Comparative Approach*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Farnsworth, M. 1964, Greek Pottery: A Mineralogical Study, *American Journal of Archaeology*, 68(3) 221-228.

Goldberg, S., Forster, S. H., Heick, L. E. 1991, Flocculation of illite/kaolinite and illite/montmorillonite mixtures as affected by sodium adsorption ratio and pH. *Clays and clay minerals* 39(4), 375-380.

Jones, R. E. 1986, *Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies,* Fitch Laboratory Occasional Paper 1. Athens: British School at Athens.

Kassianidou, V., Dikomitou-Eliadou, M. (eds.) 2014, The Narnia Project: Integrating Approaches to Ancient Material Studies, Nicosia: NARNIA Project and the Archaeological Research Unit, University of Cyprus

Noll, W., Holm, R., Born, L. 1975, Painting of Ancient Ceramics, *Angewandte Chemi* 14(9), 602-613.

Mackay, A. 2015, Figures of Comparison. A Study of the Potential for Animal and Bird 'Similes' in Attic Black-Figure Vase-Painting, in Lang-Auinger, C., Trinkl E. (eds.) Φυτά και Ζώια Pflanzen und Tiere auf Griechischen Vasen, Akten des Internationalen Symposius an der Universitat Graz, 26-28. September 2013 (87-97), Wien: Osterreichische Akademie der Wissenschaften.

Mannack, T. 2002, *Griechische Vasenmalerei*, Stuttgart: Konrad Theiss Verlag

Mertens, J. R. 2014, Chariots in Black-figure Attic Vase-painting: Antecedents and Ramifications, in Oakley J. H. (ed.) *Athenian Potters and Painters*, Vol. III, (134-146), Oxford: Oxbow Books.

Moore, M. B. 1982, The Death of Pedasos, *American Journal of Archaeology*, 86(4), 578-581.

Muskara, U., Şahin S. 2017, Evaluation of Attic Painting in the Context of Art of Painting, *Art-Sanat* 7, 1-17.

Noble, J. V. 1960, The Technique of Attic Vase-Painting, *American Journal of Archaeology,* 64(4) 307-318.

Στεφανάκης, Μ. 2012, *Εισαγωγή στην Κλασική Αρχαιολογία: Βασικές Αρχές και Επισκόπηση της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης 11^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.,* Τομ. 1, Αθήνα: Ιάμβλιχος.

Διαδίκτυο

Early protoattic, στο *Classical Art Center*, University of Oxford, διαθέσιμο στο https://www.beazley.ox.ac.uk/tools/pottery/techniques/early-protoattic.htm, ανάκτηση 31.01.2020.

Cups, στο *Classical Art Center*, University of Oxford, διαθέσιμο στο http://www.beazley.ox.ac.uk/tools/pottery/shapes/komast.htm, ανάκτηση 31.01.2020.

Lekythos στο *Classical Art Center*, University of Oxford, διαθέσιμο στο https://www.beazley.ox.ac.uk/tools/pottery/shapes/lekythos.htm, ανάκτηση 31.01.2020.

Neck Amphora στο *Classical Art Center*, University of Oxford, διαθέσιμο στο https://www.beazley.ox.ac.uk/tools/pottery/shapes/neck.htm, ανάκτηση 31.01.2020.

Ο Αμφορέας του Πειραιά, *Wikimedia Commons*, διαθέσιμο στο https://commons.wikimedia.org/wiki/File:NAMA_-_Black-figure_amphora_by_the_Piraeus_Painter.jpg, ανάκτηση 02.02.2020,

Ο Αμφορέας του Νέσσου, *Wikimedia Commons,* διαθέσιμο στο https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Name_vase_of_the_Nessos_Painter.jpg, ανάκτηση 02.02.2020.

Θρησκειολογία, Τέχνη

Άγιος Χριστόφορος ο Κυνοκέφαλος

Λέξεις-κλειδιά: *αγ. Χριστόφορος*, *αγιογραφία*, *εικόνες*, *Κυνοκέφαλος*, *φορητές εικόνες*

Θωμάς Μαφρέδας, Θεολόγος (Mth) – Συντηρητής έργων τέχνης:

Abstract

In this essay, an attempt is made to interpret the iconographic type of St. Christopher, in the form of a dog, as well as to investigate the causes of the creation of this iconographic type, based on its various biographical data, as reported by various authors. Essentially, an attempt is made to find the iconographic model of this iconography, while at the same time a theological approach is given to the iconography of the saint in the form of a dog. It is a hagiological, iconographic and theological approach to a portable composition of St. Christopher that comes from the Holy Monastery of Serres and Nigrita and dates back to the 19th century.

Φορητή εικόνα του 17ου αι. Διαστάσεις: Ύψος: 67 cm, Πλάτος: 35 cm, Κερμίρα Καππαδοκία, ο άγ. Χριστόφορος απεικονίζεται κυνοκέφαλος.

Από τον 5ο αιώνα και μετά, πιστευόταν ευρέως στο Βυζάντιο ότι ο άγιος ήταν ένας από τους μυθικούς κυνοκέφαλους, μια βάρβαρη φυλή χωρίς το χάρισμα της ανθρώπινης ομιλίας, γεγονός που στέρησε την παρουσία του στην αγιογραφική τέχνη. Παρόλα αυτά στη μεταβυζαντινή τέχνη, ειδικά από τον 17ο αι. και μετά, οι ορθόδοξοι καλλιτέχνες ζωγράφιζαν ενίοτε τον άγιο ως κυνοκέφαλο.

Στο παρόν δοκίμιο γίνεται μια προσπάθεια να ερμηνευθεί ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Χριστοφόρου, με την μορφή σκύλου, καθώς επίσης και να ερευνηθούν τα αίτια δημιουργίας αυτού του εικονογραφικού τύπου, με βάση τα διάφορα βιογραφικά στοιχεία του, όπως τα αναφέρουν οι διάφοροι συναξαριστές. Ουσιαστικά γίνεται προσπάθεια για την ανεύρεση του εικονογραφικού προτύπου αυτής της εικονογραφίας, ενώ παράλληλα δίνεται και μια θεολογική προσέγγιση στην εικονογραφία του αγίου υπό την μορφή

σκύλου. Πρόκειται για αγιολογική, εικονογραφική και θεολογική προσέγγιση σε μια φορητή σύνθεση του αγίου Χριστοφόρου που προέρχεται από την Ιερά Μονή Σερρών και Νιγρίτης και χρονολογείται τον 19ο αιώνα.

Παρατηρώντας την εικόνα του αγίου Χριστοφόρου, από τον ιερό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ξηροτόπου Σερρών, δίνεται η αίσθηση ότι πρόκειται για μια εικονογράφηση μιας μορφής αγίου που χαρακτηρίζεται από μια ιδιαιτερότητα. Ο άγιος Χριστόφορος, όπως επιγράφεται η σύνθεση, εικονίζεται όρθιος, με το σώμα του να έχει στάση 3/4, ενώ το πρόσωπό του είναι σε στάση προφίλ. Φέρει στρατιωτική ενδυμασία και κόκκινη χλαμύδα, στο δεξί του χέρι κρατάει υψωμένο σταυρό, ενδεικτικό ότι πρόκειται για μάρτυρα, ενώ στο αριστερό του χέρι φέρει σάρκα με ανθρώπινα χαρακτηριστικά, που προσομοιάζουν προς ανθρώπινο κεφάλι. Η ιδιαιτερότητα της σύνθεσης έγκειται στο ότι ο άγιος Χριστόφορος εικονίζεται με μορφή ζώου, εν προκειμένω σκύλου. Εγείρονται έτσι ερωτήματα του τύπου ποιος είναι ο λόγος για μια τέτοια εικονογραφία, και επί τη βάση ποιας ιστορικής ή άλλης πραγματικότητας οι αγιογράφοι που ιστόρησαν τον άγιο Χριστόφορο προχώρησαν στην επιλογή αυτού του τύπου για την απόδοση του αγίου.

Ποιός ήταν, όμως, ο άγιος Χριστόφορος, ποιος ήταν ο λόγος που τον οδήγησε στο μαρτύριο, ή ακόμα και για ποιο λόγο ιστορείται με μορφή σκύλου, είναι ερωτήματα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε. Ο άγιος Χριστόφορος, από την εκκλησία συγκαταλέγεται στη χορεία των Μεγαλομαρτύρων, και εν συντομία θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα βιογραφικά του στοιχεία ως εξής. Ο ίδιος ήταν μέλος μια φυλής της βόρειας Αφρικής, των Μαρμαριτών, αιχμαλωτίστηκε από τις ρωμαϊκές δυνάμεις, κατά την διάρκεια εκστρατείας του Διοκλητιανού, εναντίον των Μαρμαριτών, στα τέλη του 301 με αρχές του 302, και μεταφέρθηκε σε ρωμαϊκή φυλακή, κοντά στην Αντιόχεια της Συρίας. Βαφτίστηκε χριστιανός από τον, εκεί, πρόσφυγα επίσκοπο Αλεξανδρείας Πέτρο και μαρτύρησε στις 9 Ιουλίου του 308. Κατά την *BHG*(309-310c) και την *BHL* (1764) ο άγιος Χριστόφορος ήταν στρατιώτης που μαρτύρησε για την πίστη του στην Αντιόχεια της Συρίας.

Υπάρχει όμως μία προβληματική σχετικά με το βίο του αγίου Χριστοφόρου, μεταξύ της Λατινικής αγιολογικής παράδοσης και της Ελληνικής, η οποία έγκειται σε διαφορετικές ημερομηνίες, σε διαφορετικούς λόγους που τον οδηγούν στο μαρτύριο ή ακόμα και σε διαφορετικές θέσεις σχετικά με το ποιος είναι ο επίσκοπος που τον βαφτίζει Χριστιανό ή ποια ήταν η μορφή του. Ωστόσο και στις δύο αυτές παραδόσεις υπάρχουν κοινά στοιχεία γύρω από την βιογραφία του που σχετίζονται με τη σύλληψή του, όπου και οι δύο αναφέρουν πως ήταν μέλος της φυλής των Μαρμαριτών. Οι Μαρμαρίτες ήταν φυλή της βόρειας Αφρικής, στη σημερινή Λιβύη, που στην αρχαιότητα ήταν γνωστή ως Μαρμαρική. Ανατρέχοντας στο αρχαιολογικό λεξικό του αείμνηστου καθηγητή της αρχαιολογίας, Αλέξανδρου Ραγκαβή, στο λήμμα *Μαρμαρική,* βλέπουμε να παραθέτει τις εξής πληροφορίες:

«*Μαρμαρική, ἡ ἀνατολικὰ τῆς Αἰγύπτου, βορείως, παραθαλασσία χώρα, συνήθως ταττομένη μετὰ τῆς Κυρηναϊκῆς, ἐξετείνετο πρὸς νότον μέχρι τῆς ὀάσιος τοῦ Ἄμμωνος, καὶ περιελάμβανε, πλὴν τῆς κυρίας Μαρμαρικῆς, ἀνατολικὼς αὐτῆς καὶ τὸν Λιβυκὸν νομόν. Ἤδη ἔρημος ἡ χώρα αὕτη, φαίνεται ὅτι ἦν εὔφορος ἐν τῇ ἀρχαιότητι. Οἱ κάτοικοι Μαρμαρίδαι, ἦσαν νομάδες, καὶ αἱ κυριώτεραι αὐτῶν φυλαὶ ἦσαν οἱ Ἀδυρμαχίδαι καὶ Γιλιγάμμαι παρὰ τὴν ἀκτήν, οἱ Νασαμόναι και Αὐγίλαι ἐν τῷ ἐσωτερικῷ*» και λίγο παρακάτω: «*Μαρμαρική, χώρα τῶν βορείων παραλίων τῆς Ἀφρικῆς, μεταξὺ Κυρήνης καὶ Λιβύης», παραπέμποντας παράλληλα στον Στράβωνα και στον Πτολεμαίο, δύο μεγάλους γεωγράφους των πρωτοχριστιανικών χρόνων. Ανατρέχοντας έτσι στις πηγές, θα βρούμε τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (2ος αι.) στο γεωγραφικό του έργο να αναφέρεται στη περιοχή της Μαρμαρικής, γράφοντας μεταξύ άλλων: «Ἡ Μαρμαρικὴ σὺν Λιβύῃ καὶ Αἰγύπτῳ περιορίζεται, ἀπὸ μὲν δυσμῶν τῇ τε Κυρηναϊκὴ κατὰ τὴν ἐκτεθειμένην διὰ Δάρνεως πόλεως γραμμὴν καὶ μέρει τῆς ἐντὸς Λιβύης ὑπὸ τὸν αὐτὸν μεσημβρινὸν μέχρι πέρατος, οὑ ἡ θέσις […]να δ κγ• ἀπὸ δὲ*

ἄρκτων τῷ [τε] Αἰγυπτίῳ πελάγει κατὰ περιγραφὴν τῆς παραλίου τοιαύτην Μαρμαρικὴς νομοῦ». Το ότι η ονομασία αυτή για την συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή παραμένει εν χρήσει και πολύ αργότερα, κυρίως τον 12ο αιώνα, μάς το επιβεβαιώνει και ο Ευστάθιος, εκκλησιαστικός συγγραφέας και φιλόλογος, ο οποίος στην επιστολή του προς τον δούκα Ιωάννη, υιό του Ανδρονίκου του Καματηρού, αναφέρεται στην περιοχή της Μαρμαρικής, υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων πως η περιοχή οφείλει την ονομασία της στον υιό ενός Άραβα ονόματι Μαρμαρίδη: «Ὅτι τὸ ἔθνος οἱ Μαρμαρίδαι προνενεύκασιν Αἰγύπτου, ἤτοι πρὸ τῆς Αἰγύπτου τέτανται. Καλοῦνται δὲ οὕτως ἀπὸ Μαρμαρίδου τινὸς υἱοῦ Ἄραβος, καὶ ἡ χώρα αὐτῶν Μαρμαρική».

Η πληροφορία αυτή, την οποία και οι δύο αγιολογικές πηγές, ελληνική και λατινική αποδέχονται, ότι ο Χριστόφορος κατάγεται από την φυλή των Μαρμαριτών είναι αρκετά σημαντική, διότι υπήρχε μόνο μία στρατιωτική φυλή γνωστή με το όνομα αυτό, ένα όνομα που γίνεται ευρέως γνωστό όταν το 401 συντάσσεται ένα ρωμαϊκό έγγραφο με την ονομασία «notitia dignitatum», το οποίο αναφέρει πως μία στρατιωτική μονάδα με το όνομα «cohors tertia Valeria marmaritarum» υπηρέτησε κάτω από τις διαταγές της στρατιωτικής διοίκησης στις ύστερες ρωμαϊκές εκστρατείες προς τη Συρία, όπως διαβάζουμε σχετικά και στη *BHL*: «He posted him in the numerus Marmaritarum which stood at the king's hand». Ο τίτλος Valeria δείχνει πως ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305) του οποίου το πλήρες όνομα ήταν Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, ήταν αυτός που συγκρότησε τη στρατιωτική αυτή μονάδα. Το γεγονός πως ο Χριστόφορος μαρτύρησε στη Συρία και πως η στρατιωτική μονάδα *cohors tertia Valeria marmaritarum* υπηρέτησε στη Συρία, επιβεβαιώνει πως αυτή ήταν η μονάδα στην οποία κλήθηκε ο Χριστόφορο να υπηρετήσει μετά την αιχμαλωσία του. Έτσι λοιπόν αποδεικνύεται πως ο Χριστόφορος δε μπορεί να μαρτύρησε πριν από το 284, οπότε και ιδρύεται η εν λόγω στρατιωτική μονάδα. Έτσι, είναι λογική η εξήγηση ότι κατά την περίοδο της εκστρατείας του Διοκλητιανού στη βόρεια Αφρική, στην περιοχή της Μαρμαρικής, προς τα τέλη του 301 με αρχές του 302, ο Χριστόφορος συλλαμβάνεται, αποστέλλεται στη Συρία και εντάσσεται στη δύναμη της στρατιωτικής μονάδας *cohors tertia Valeria marmaritarum* για να υπηρετήσει στην τοπική συριακή διοίκηση.

Η αναγνώριση του αγίου Χριστοφόρου ως μέλος της φυλής των Μαρμαριτών, η οποία σύμφωνα και με τις δύο αγιολογικές παραδόσεις, ήταν φυλή ανθρωποφάγων και είχαν κεφάλι που έμοιαζε με μορφή σκύλου, είχε ως αποτέλεσμα, κυρίως από την ελληνική αγιολογική παράδοση να επικρατήσει η άποψη αυτή και για τον άγιο Χριστόφορο, να θεωρείται δηλαδή ότι το κεφάλι του είχε την μορφή σκύλου, κάτι που θα επηρεάσει αργότερα και την βυζαντινή εικονογραφία, η οποία θα τον παρουσιάσει ως κυνοκέφαλο. Αντιθέτως η λατινική αγιολογική παράδοση ακολούθησε εντελώς διαφορετικές γραμμές. Έτσι κάτω από την επίδραση της Λατινικής αγιολογικής βιβλιογραφίας, η οποία δεν αποδέχτηκε την άποψη της ελληνικής παράδοσης να ερμηνεύσει το λατινικό *canineus* ως τον άνθρωπο που μοιάζει με σκύλο, αλλά να το θεωρεί ως Χαναναίο (Canaanite), ως τον άνθρωπο που κατάγεται από τη φυλή του Καναάν, απορρίφθηκε η άποψη πως η μορφή του Χριστόφορου έμοιαζε με μορφή σκύλου και επικράτησε η εντύπωση πως ο Χριστόφορος ήταν ένας «γίγαντας» ο οποίος κουβάλησε στους ώμους του τον Ιησού από την μία όχθη ενός ποταμού στην άλλη.

Για ποιό λόγο όμως αναφέρεται από τους βιογράφους του Χριστοφόρου, αυτή η λεπτομέρεια της φυλής των Μαρμαριτών σχετικά με την ιδιαιτερότητα της μορφής τους, και από τη στιγμή που αυτό καταγράφεται είναι όντως έτσι; Πρόκειται για μια φυλή που τα χαρακτηριστικά του κεφαλιού της έμοιαζαν με σκύλο, ή πρόκειται για μια έμφαση και μια υπερβολή. Η εξήγηση, φρονούμε πως είναι μάλλον προφανής. Είναι σύνηθες για τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, στην προσπάθειά του να εξάρει τα επιτεύγματα του πολιτισμού του και να περιγράψει τους διάφορου πολιτισμούς που είναι μακριά από τον μέχρι τότε

γνωστό και «πολιτισμένο» κόσμο, να χρησιμοποιεί περιγραφές που να παρουσιάζουν τα φύλα αυτά ως απόκοσμα, με ανθρώπους που περισσότερο μοιάζουν σε ζώα, σκύλους ή άλογα, παρά προς την ανθρώπινη μορφή. Έτσι ο βιογράφος του αγίου Χριστόφορου αναφέροντας πως κατάγεται από μια φυλή κυνοκέφαλων ανθρώπων και ανθρωποφάγων, περισσότερο επιθυμεί να καταδείξει πως κατάγεται από μια περιοχή άγνωστη και απρόσιτη για τον τότε γνωστό κόσμο, παρά από μια φυλή δύσμορφη με «απολίτιστες» συνήθειες.

Ένα άλλο ερώτημα που εγείρεται αφορά την ημερομηνία και τις συνθήκες θανάτου του αγίου Χριστόφορου. Σύμφωνα με την ελληνική αγιολογική παράδοση (*BHG* 310), το μαρτύριο και ο θάνατος του αγίου Χριστόφορου, συμβαίνει κατά την διάρκεια του τετάρτου χρόνου της βασιλείας του αυτοκράτορα Δεκίου (249-251), και λέγεται πως η αφορμή για τον αποκεφαλισμό του, το έτος 250, ήταν η μεταστροφή στον χριστιανισμό από το κήρυγμα του αγίου, δύο γυναικών ελευθέρων ηθών, της Καλλίνικης και της Ακυλίνας, αλλά και Ρωμαίων στρατιωτών. Μελετώνταςτο κείμενο του Francois Halkin παρατηρούμε πως γράφει μεταξύ άλλων, στο τμήμα της *Bibliotheca Hagiographica Graeca* που αναφέρεται στο πάθος του αγίου Χριστόφορου τα εξής: «*Ἔτους τετάρτου τῆς βασιλεία Δεκίου, ἦν πολλὴ μανία τῶν τὰ εἴδωλα σεβομένων» και αλλού: «Ἔτους τετάρτου τῆς βασιλείᾳ Δεκίου ἦν πολλὴ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἡ τῶν ἀσεβούντων μανία» καθώς επίσης και: «Ἔτους τετάρτου τῆς βασιλείας Δεκίου ἦν πολλὴ μανία καὶ πλήθη ἱκανὰ τῶν τὰ εἴδωλα σεβομένων*», δημιουργώντας έτσι την αίσθηση ότι το μαρτύριο του αγίου λαμβάνει χώρα κατά τον τέταρτο χρόνο της βασιλείας του αυτοκράτορα Δεκίου, στα μέσα δηλαδή του 3ου αιώνα. Ωστόσο, αυτή η άποψη δεν μπορεί να ευσταθεί, καθώς ο Χριστόφορος ήταν ζωντανός κατά το 302, όταν κατά της Μαρμαρικής εκστρατεύει ο Διοκλητιανός. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός πως ο Δέκιος υπήρξε αυτοκράτορας για τρία μόλις χρόνια. Ο Αυτοκράτορας που διοικούσε την ανατολή, κατά τους χρόνους που εξετάζουμε, μετά το 302, οπότε και έγιναν οι μεγάλοι διωγμοί κατά των χριστιανών (303-311), ήταν ο Μαξιμιανός. Πρέπει εδώ να επισημάνουμε πως το όνομα του Μαξιμιανού, προτού γίνει αυτοκράτορας ήταν Daza. Έτσι είναι περισσότερο πιθανή η άποψη πως το όνομα Decius αποτελεί μια συντομογραφία του ονόματος Daza που είχε ο Μαξιμιανός, κάτι που επιβεβαιώνει και η λατινική αγιολογική παράδοση (*BHL* 1766) όταν διαβάζει το όνομα Decius ως Dagnus: «*when Dagnus ruled in the city of Samos, a man came from the island, by origin from the race of the dog-headed people*» , όπως αναφέρει χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων. Έτσι λοιπόν οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ο αυτοκράτορας που οδήγησε τον Χριστόφορο σε δίκη και στο μαρτύριο, θα πρέπει να είναι ο Maximinus Daza, οπότε και θα πρέπει η ημερομηνία του θανάτου του Χριστόφορου να τοποθετηθεί μετά την 1η Μαΐου του 305, καθώς κανένας άλλος αυτοκράτορας δεν είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί την Αντιόχεια μετά το 305. Ωστόσο με βάση την υπόθεση πως ο θάνατος του Χριστόφορου στην Αντιόχεια συμπίπτει με τον τέταρτο χρόνο της βασιλείας του αυτοκράτορα, μια τέτοια άποψη δεν μπορεί να στηριχτεί με ακρίβεια, γιατί κανείς αυτοκράτορας δεν είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί την Αντιόχεια πριν το 305. Ωστόσο παραμένει πιθανό ο Μαξιμιανός να επισκέφθηκε την Αντιόχεια κατά τον τέταρτο χρόνο της βασιλείας του, το 308, οπότε και το μαρτύριο του Χριστόφορου να γίνεται κατά την αυτή χρονολογία, συμπίπτοντας έτσι με την ελληνική αγιολογική παράδοση που θέλει το μαρτύριο στον τέταρτο χρόνο της βασιλείας, δηλαδή το 308.

Ας έλθουμε τώρα στο ζήτημα του ονόματος του αγίου. Και οι δύο αγιολογικές παραδόσεις, η ελληνική και η λατινική, αποδέχονται πως το όνομα Χριστόφορος, του δόθηκε μετά τη βάφτισή του σε χριστιανό, ενώ πριν ήταν γνωστός με το όνομα Ρέπροβος. Σύμφωνα όμως με την ελληνική παράδοση, ο αρχιεπίσκοπος Βαβύλας ήταν αυτός που βάφτισε χριστιανό τον Χριστόφορο. Για την ύπαρξη του επισκόπου Βαβύλα ο οποίος βαφτίζει τον Χριστόφορο χριστιανό, μας πληροφορεί και ένα χειρόγραφο που εξέδωσε το 1913, ο J. Fraser μεταφρασμένο στην Αγγλική, στο περιοδικό *Revue Celtique,* στο τεύχος 34 στις σελίδες 307-325, με τον τίτλο: «The Passion of St. Christopher» και στο οποίο υπήρχαν λεπτομέρειες σχετικά με το πάθος του αγίου Χριστόφορου, λεπτομέρειες όμως που δεν διαφέρουν σε

πολύ από το αγιολογικό κείμενο της *Bibliotheca Hagiographica Latina*, όπου και διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «*So Christopher and the soldiers came afterwards to Antioch, and were baptised by the bishop, Babilus*». Γνωρίζουμε όμως πως ο αρχιεπίσκοπος Βαβύλας μαρτύρησε το 251, πολύ πριν από τον χρόνο μαρτυρίου του Χριστόφορου, το 308, οπότε και αυτός γίνεται χριστιανός. Αντιθέτως η λατινική παράδοση (*BHL* 1764, ch. 7) αναφέρει πως αυτός που βαφτίζει τον Χριστόφορο ήταν ένας «πρεσβύτερος» με το όνομα Πέτρος: «*When they rose they summoned the priest of the holy place, Peter by name. He came and baptized the soldiers, just as he also baptized blessed Reprobus, and named him Christopher*». Σε συνδυασμό δε με τις αιθιοπικές αγιολογικές πηγές συμπεραίνεται μια σχέση μεταξύ του επισκόπου Πέτρου της Αλεξανδρείας και της φυλής των Μαρμαριτών, οπότε και μπορεί να θεωρηθεί ως λογική εξήγηση ότι ο επίσκοπος Πέτρος είναι αυτός που βαφτίζει τον Χριστόφορο.

Η μορφή των κυνοκέφαλων ανθρώπων δεν παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα αγιολογικά κείμενα, ελληνικά και λατινικά, που σχετίζονται με τον βίο του αγίου Χριστόφορου. Η παρουσία τους είναι ήδη γνωστή από την αρχαιότητα όπως διαβάζουμε στις σχετικές πηγές. Ανατρέχοντας στα κείμενα που αναφέρονται στην ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βλέπουμε πως οι συντάκτες κάνουν λόγο για την εκστρατεία του Μακεδόνα στρατηγού προς τον τόπο των κυνοκεφάλων: «*Καὶ ἐδιέβη τὸν τόπον αὐτονῶν ἡμέρες ςΆ καὶ ἦλθαν εἰς τὸν τόπον τῶν Σκυλοκεφάλων. Αὐτοὶ οἱ Σκυλοκέφαλοι, ὅλον τους τὸ κορμὶν ἔναι ὥσπερ ἀνθρώπου καὶ τὸ κεφάλιν τους ἔνι σκύλινον• καὶ λαλοῦν φωνὴν ἀνθρωπίνην, καὶ ἄλλην φορὰν βαβίζουν ὡς οἱ σκύλοι, σκύλινα» , καθώς επίσης και: «Καὶ ἀπ’ αὐτοῦ ἐδιάβη ἡμέρας δέκα καὶ ἦλθεν εἰς ἕνα τόπον ὅπου ἦτον οἱ Σκυλοκέφαλοι. Καὶ τὸ κορμί τους ἦτον ἀνθρωπινὸν καὶ τὸ κεφάλι τους ἦτον σκύλινον καὶ ἡ φωνή τους ἀνθρωπινή• καὶ ἐπεριπατοῦσαν ὡσὰν σκυλία*» και αλλού: «*Ἤσανε καὶ κακὰ θηριὰ κ’ εἶχαν κακὰ τὰ ἤθη, ἦσαν καὶ σκυλοκέφαλοι, στόμά ‘χαν εἰς τὰ στήθη. Καὶ ἄλλα ἔθνη ἤτανε, τοὺς λέγουν Τρωγλοδύτας, καὶ κατοικοῦν στὰ σπήλαια κ’ εἶχαν μακρὰς τὰς μύτας*».

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως με βάση τις περιγραφές των πηγών σχετικά με την μορφή των Κυνοκέφαλων ανθρώπων, η όψη τους ήταν απόκοσμη και πως σε τίποτα δεν θύμιζαν ανθρώπους, γα αυτό και σε άλλο σημείο της ιστορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου διαβάζουμε:

«*Πολλὰ γοῦν ἔθνη πάρησαν ἐν τούτῳ κατοικοῦντες, ἄνθρωποι κυνοκέφαλοι, βλέμματα δὲ κατεῖχον ἐν στήθει καὶ τῷ στόματι, πρὸς ἓξ τὰς χεῖρας ἄλλοι, ἕτεροι ταυροπρόσωποι, λίαν ἠγριωμένοι, ἄλλοι δασεῖς, τὰ πρόσωπα δεικνύντες ὡς λεόντων, ἦσαν δὲ καὶ τὰ σώματα παρόμοια τῶν τράγων, θηρία τε παμποίκιλα, διάφορα πρὸς βλέψιν*», ενώ ο συντάκτης της ιστορίας δεν διστάζει να τους αποκαλέσει Ανθρωποφάγους: «*Ἀνθρωποφάγοι, οἱ λεγόμενοι Κυνοκέφαλοι, Θαρβαῖοι, Ἄλανες, Φισολονικαῖοι, Ἀλκηναῖοι, Σαλτάριοι*». Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και οι Ηρόδοτος, ο Αριστοτέλης και ο Διόδωρος ο Σικελός όταν αναφέρονται στο έθνος των κυνοκέφαλων χαρακτηρίζοντας τους ως ανθρώπους ιδιαίτερα άγριους στην όψη: «*καὶ οἱ κυνοκέφαλοι καὶ οἱ ἀκέφαλοι οἱ ἐν τοῖσι στήθεσι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχοντες, ὡς δὴ λέγονταί γε ὑπὸ Λιβύων, καὶ οἱ ἄγριοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἄγριαι καὶ ἄλλα πλήθεϊ πολλὰ θηρία κατάψευστα» , που το σώμα τους δεν μοιάζει με σώμα ανθρώπου, ούτε η φωνή τους είναι ανθρώπινη και εν γένει η όψη τους είναι πιο άγρια και από τα ζώα: «οἱ δ’ ὀνομαζόμενοι κυνοκέφαλοι τοῖς μὲν σώμασιν ἀνθρώποις δυσειδέσι παρεμφερεῖς εἰσι, ταῖς δὲ φωναῖς μυγμοὺς ἀνθρωπίνους προϊενται. ἀγριώτατα δὲ ταῦτα τὰ ζῷα καὶ παντελῶς ἀτιθάσευτα καθεστῶτα τὴν ἀπὸ τῶν ὀφρύων πρόσοψιν αὐστηροτέραν ἔχει» και: «῾Ο δὲ κυνοκέφαλος τὸ μὲν σῶμα ἀνθρώπου δυσειδοῦς ὑπογράφει, τὸ πρόσωπον δὲ κυνός• φωνὴν δὲ ἀφίησι μυγμῷ παραπλησίαν• ἄγριον δὲ ὑπερβολῇ καὶ τελείως ἀτιθάσευτον, καὶ τὴν ὄψιν ἐμφαῖνον ἀπό τε τῶν ὀφρύων καὶ τῶν ὀμμάτων αὐστηράν. Περὶ μὲν τὸν ἄρρενα ταῦτα• τῷ δὲ θήλει πρόσκειται καὶ τὸ τὴν μήτραν ἔξω τοῦ σώματος φορεῖν καὶ οὕτω*

διάγεσθαι πάντα τὸν βίον» και αλλού: *«Καὶ οἱ κυνοκέφαλοι δὲ τὴν αὐτὴν ἔχουσι μορφὴν τοῖς πιθήκοις, πλὴν μείζονές τ' εἰσὶ καὶ ἰσχυρότεροι καὶ τὰ πρόσωπα ἔχοντες κυνοειδέστερα, ἔτι δ' ἀγριώτερά τε τὰ ἤθη καὶ τοὺς ὀδόντας ἔχουσι κυνοειδεστέρους καὶ ἰσχυροτέρους*».

Η περίεργη, δυσπρόσιτη και όλως ιδιαιτέρως περίεργη όψη των κυνοκέφαλων οδήγησε πλήθος μελετητών και ερευνητών, τόσο συγχρόνους του αγίου Χριστόφορου, όσο και προγενέστερους να ασχοληθούν με το θέμα αυτό, προσπαθώντας να ερευνήσουν τις συνήθειες τους, τον τρόπο ζωής, την καταγωγή τους, ή ακόμα και τα ανατομικά στοιχεία που τους χαρακτηρίζουν. Έτσι για παράδειγμα ο Κλαύδιος Γαληνός (2ος αι. π.Χ.), στο έργο του «Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων τῶν Σῳζομένων βιβλία ἐννέα» στην προσπάθειά του να περιγράψει την ανατομία των κυνοκέφαλων αναφέρει χαρακτηριστικά:

«*κᾄπειθ' ἑξῆς κυνοκέφαλοι. τούτων δὲ καὶ ὁ τράχηλος οὕτω μακρὸς, καὶ κλεῖν ἔχει πάντα, καθάπερ ὁ ἄνθρωπος. καὶ ἵσταται τὰ μὲν μᾶλλον αὐτῶν, τὰ δΆ ἧττον. ἵσταται δ' οὖν ὀρθὰ καὶ βαδίζει τὰ μὲν χεῖρον αὐτῶν, τὰ δὲ βέλτιον• ἀλλ' οὖν βαδίζει γε πάντα, δυοῖν ἐπερειδόμενα ποσίν. ἄλλο δὲ οὐδὲν ὧν ἴσμεν ζώων πεζῶν ἐπὶ δυοῖν βαδίζει σκελῶν. ἐφεξῆς δὲ τούτων τὸ τῶν ἄρκτων γένος, εἶθ' οἱ ὕες, εἶθ' ἑξῆς τὰ καρχαρόδοντα καλούμενα*».

Η προσπάθεια όμως του Γαληνού δεν είναι ούτε η πρώτη, ούτε η μοναδική. Τρεις αιώνες πριν από αυτόν, ο ιστορικός Κτεσίας (5ος -4ος αι. π.Χ.) κάνει μια πρώτη απόπειρα για να καταγράψει τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής αυτής της τόσο περίεργης φυλής. Βλέπουμε, λοιπόν, να καταγράφει μεταξύ άλλων πως δεν έχουν σπίτια, ενώ τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες έχουν ουρά, ότι ζούνε από το κυνήγι και ότι δεν εργάζονται:

«*…τούτοις τοῖς Κυνοκεφάλοις οὔκ εἰσιν οἰκίαι, ἀλλ' ἐν σπηλαίοις διαιτῶνται. Θηρεύουσι δὲ τὰ θηρία τοξεύοντες καὶ ἀκοντίζοντες, καὶ διώκοντες καταλαμβάνουσι• ταχὺ γὰρ τρέχουσι. λούονται δὲ αἱ γυναῖκες αὐτῶν ἅπαξ τοῦ μηνός, ὅταν τὰ καταμήνια αὐταῖς ἔλθηι, ἄλλοτε δ' οὔ• οἱ δὲ ἄνδρες οὐ λούονται μέν, τὰς δὲ χεῖρας ἀπονίζονται. ἐλαίωι δὲ χρίονται τρὶς τοῦ μηνὸς τῶι ἀπὸ τοῦ γάλακτος γινομένωι, καὶ ἐκτρίβονται δέρμασι. τὴν δὲ ἐσθῆτα ἔχουσιν οὐ δασεῖαν ἀλλὰ ψιλῶν τῶν μασθλημάτων ὡς λεπτοτάτων καὶ αὐτοὶ καὶ αἱ γυναῖκες αὐτῶν. οἱ δὲ πλουσιώτατοι αὐτῶν λινᾶ φοροῦσιν• οὗτοι δέ εἰσιν ὀλίγοι. κλῖναι δὲ αὐτοῖς οὔκ εἰσιν, ἀλλὰ στιβάδας ποιοῦνται. οὗτος δΆ αὐτῶν πλουσιώτατος νομίζεται εἶναι, ὧι ἂν πλεῖστα πρόβατα ἧι. ἡ δὲ ἄλλη οὐσία παραπλησία. οὐρὰν δὲ ἔχουσι πάντες καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ὑπὲρ τῶν ἰσχίων οἵανπερ κύων, μείζονα δὲ καὶ δασυτέραν. καὶ μίσγονται ταῖς γυναιξὶν τετραποδιστί, ὥσπερ οἱ κύνες• ἄλλως δὲ μιγῆναι αὐτοῖς ἐστιν αἰσχρόν. δίκαιοι δέ εἰσι, καὶ μακροβιώτατοι πάντων ἀνθρώπων• ζῶσι γὰρ ἔτη ρ καὶ ο, ἔνιοι δὲ αὐτῶν καὶ σ*» καθώς επίσης και: «*…ὅτι οἱ Κυνοκέφαλοι οἰκοῦντες ἐν τοῖς ὄρεσιν οὐκ ἐργάζονται, ἀπὸ θήρας δὲ ζῶσιν• ὅταν δ' ἀποκτείνωσιν αὐτά, ὀπτῶσι πρὸς τὸν ἥλιον. τρέφουσι δὲ καὶ πρόβατα πολλὰ καὶ αἶγας καὶ ὄνους, πίνουσι δὲ γάλα καὶ ὀξύγαλα τῶν προβάτων. ἐσθίουσι δὲ καὶ τὸν καρπὸν τοῦ σιπταχόρου, ἀφ' οὗ τὸ ἤλεκτρον (γλυκὺς γάρ ἐστι)• καὶ ξηραίνοντες αὐτοὺς σπυρίδας συσσάσσουσιν, ὥσπερ ἐν τοῖς Ἕλλησι τὴν ἀσταφίδα*».

Έτσι για τον ιστορικό Κτεσία είναι κάτι περισσότερο από βέβαιο πως η όψη του σώματός τους και η ίδια η φύση είναι αυτη που τους έδωσε το όνομα των Κυνοκέφαλων, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει πως προέρχονται από την ινδική χερσόνησο: «*γίνονται δὲ ἐνταῦθα τῆς Ἰνδικῆς ἔνθα οἱ κάνθαροι καὶ οἱ καλούμενοι Κυνοκέφαλοι, οἷς τὸ ὄνομα ἔδωκεν ἡ τοῦ σώματος ὄψις τε καὶ φύσις• τὰ δὲ ἄλλα ἀνθρώπων ἔχουσι, καὶ ἠμφιεσμένοι βαδίζουσι δορὰς θηρίων. καί εἰσι δίκαιοι, καὶ ἀνθρώπων λυποῦσιν οὐδένα• καὶ φθέγγονται μὲν οὐδέν, ὠρύονται δέ, τῆς γε μὴν Ἰνδῶν φωνῆς ἐπαίουσι. τροφὴ δὲ αὐτοῖς τῶν ζώιων τὰ ἄγρια• αἱροῦσι δὲ αὐτὰ ῥᾶιστα (καὶ γὰρ ὤκιστοι), καὶ ἀποκτείνουσι καταλαβόντες, καὶ ὀπτῶσιν οὐ πυρὶ ἀλλὰ πρὸς τὴν εἵλην τὴν τοῦ ἡλίου ἐς μοίρας διαξήναντες. Τρέφουσι δὲ καὶ αἶγας καὶ οἷς• καὶ σῖτον μὲν ποιοῦνται τὰ ἄγρια, πίνουσι δὲ τὸ ἐκ τῶν θρεμμάτων γάλα ὧν τρέφουσιν*» ενώ στο λεξικό των Liddell και Scott, η ερμηνεία του κυνοκέφαλος είναι

ξεκάθαρη, ως ο άνθρωπος που έχει κεφάλι και πρόσωπο σκύλου: «*Κυνοκέφαλος: κεφαλὴ 1. dog-headed; Οἱ Κυνοκέφαλοι, dog-heads, the name of a people, Herodotus. 2. the dogfaced baboon, Platon, Lucianus. [κυνοκεφάλλῳ in Aristoteles.] Κυνοπρόσωπος, πρόσωπον, dog-faced, Lucianus*».

Με βάση λοιπόν, όλα όσα είδαμε παραπάνω, σχετικά με την μορφή των κυνοκέφαλων, μπορεί να γίνει κατανοητός ο λόγος για τον οποίο στην εικονογραφία ο άγιος Χριστόφορος ιστορείται με μορφή σκύλου, και εν τέλει να δικαιολογηθεί με το αιτιολογικό πως από την στιγμή που προέρχεται από μία φυλή με τα σχετικά αυτά χαρακτηριστικά που είδαμε, είναι εφικτό το να εικονίζεται με τον ανάλογο τρόπο, με μορφή σκύλου. Σε αυτό το σημείο όμως προκύπτουν διάφορα ερωτήματα, σχετικά με τον εικονογραφικό τύπο του αγίου Χριστόφορου καθώς και γιατί η δυτική εικονογραφική τέχνη δεν ακολουθεί τα ανατολικά παραδείγματα αλλά τον ιστορεί με ανθρώπινη μορφή. Σε αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε.

Στην προσπάθεια μας να δώσουμε απαντήσεις σχετικά με τον εικονογραφικό τύπο του αγίου Χριστόφορου, θεωρήσαμε σκόπιμο να ανατρέξουμε αρχικά στο κείμενο της ερμηνείας του Διονυσίου του εκ Φουρνά για να δούμε τις σχετικές πληροφορίες που παραθέτει ο αγιορείτης ιερομόναχος, σχετικά με τον τότε διαδεδομένο εικονογραφικό τύπο του αγίου Χριστόφορου. Βλέπουμε έτσι να γράφει σχετικά στο πέμπτο μέρος της ερμηνείας του, στη παράγραφο δεκαοχτώ (18) σχετικά με τους άγιους μάρτυρες και τα σχήματά τους: «Ὁ Χριστόφορος, νέος ἀγένειος, Μαΐου θ΄». Σε άλλο σημείο, στο τέταρτο παράρτημα της ερμηνείας του, ο Διονύσιος τον κατατάσσει στους αγίους Αναργύρους, χωρίς ωστόσο να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο που θα ιστορείται η μορφή του. Αυτή η παράλειψη, από πλευράς του Διονυσίου, φρονούμε πως είναι αρκετά σημαντική, διότι από την στιγμή που τον κατατάσσει με τους υπόλοιπους αγίους Αναργύρους, χωρίς να κάνει ιδιαίτερη μνεία σε αυτόν, σημαίνει πως ο εικονογραφικός του τύπος δεν παρουσιάζει καμία ιδιαιτερότητα η οποία θα πρέπει να αναφερθεί, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα γινόταν ειδική μνεία στον άγιο Χριστόφορο. Το ίδιο στοιχείο παρατηρούμε και στο πέμπτο παράρτημα που σχετίζεται με την ιστορία του ναού, και συγκεκριμένα στη παράγραφο «*Περὶ μαρτυρῶν, ὀνομάτων καὶ σχημάτων» όπου μεταξύ άλλων συναριθμεί τον άγιο Χριστόφορο και γράφει για αυτόν σχετικά: «Χριστόφορος, νέος μαυρότριχος». Και αν μέχρι αυτό το σημείο η πρακτική του Διονυσίου δίνει απαντήσεις σε αρκετά ζητήματα, ερώτημα προκύπτει αν ανατρέξουμε στο τρίτο παράρτημα της ερμηνείας του, στο τμήμα που σχετίζεται με τους χορούς της εκκλησίας, όπου γράφει χαρακτηριστικά: «Γύρωθεν εἰς τοὺς χοροὺς οἱ ἅγιοι ἔνδοξοι μεγαλομάρτυρες […] Χριστόφορος ὁ Ῥέπρεβος ὁ ἐκ τῶν κυνοκεφάλων*».

Το κείμενο του ιερομόναχου Διονυσίου, από τα Άγραφα της Ευρυτανίας, είναι αρκετά σημαντικό, γιατί του αποδίδεται, η πρόθεση, ύστερα από μια ενδελεχή έρευνα στα διάφορα εκκλησιαστικά μνημεία της εποχής του να καταγράψει τον τρόπο και τον τύπο που ιστορούνται διάφορες συνθέσεις, ιστορικές, συμβολικές, αλληγορικές, πολυπρόσωπες ή μονοπρόσωπες, αλλά και βάση ποιας λογικής οι εικονογράφοι ακολουθούν αυτούς τους διαμορφωμένους τύπους. Αυτό σημαίνει πως την εποχή που ο Διονύσιος κάνει την ερευνά του, τον 17ο αιώνα, έχουν ήδη αποκρυσταλλωθεί συγκεκριμένα εικονογραφικά προγράμματα ή τρόποι ιστόρησης των αγίων. Έτσι, με βάση αυτή τη λογική, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ως προς τον άγιο Χριστόφορο, πως υπάρχει ήδη μια διαμορφωμένη εικονογραφική πρακτική που ακολουθείται και η οποία δεν είναι ιδιαίτερη και ξεχωριστή, δηλαδή δεν παρουσιάζει τον άγιο με μορφή σκύλου. Με βάση το ίδιο σκεπτικό μπορεί να ερμηνευθεί και η παρατήρηση που κάνει στο τρίτο παράρτημα της ερμηνείας, ότι δηλαδή πρόκειται για άγιο που προέρχεται από το γένος των κυνοκέφαλων, χωρίς αυτό να σημαίνει ή να προκύπτει πως η μορφή του Χριστόφορου εικονίζεται όμοια με αυτή ενός σκύλου. Έτσι λοιπόν προκύπτει πως ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Χριστόφορου, κατά τον 17ο

αιώνα, είναι ο απλός τύπος ιστόρησης των αγίων μαρτύρων, ολόσωμος ή στηθαίος, μετωπικός, χωρίς ιδιαίτερες εικονογραφικές εξάρσεις. Δημιουργείται έτσι το ερώτημα πως προκύπτει ο εικονογραφικός τύπος του αγίου που εξετάζουμε.

Είναι γνωστό το τοιχογραφημένο σύνολο του αγίου Χριστόφορου, που βρίσκεται στο ιερό ναό αγίων Αναργύρων του κοιμητηρίου στο χωριό Αντρώνι της Ηλείας εικονίζει τον άγιο, να κρατάει σταυρό, ενδεικτικό ότι πρόκειται για μάρτυρα αλλά και να έχει μορφή σκύλου. Δυστυχώς η τοιχογράφηση του κοιμητηριακού ναού των αγίων Αναργύρων δεν έχει χρονολογία, ωστόσο δεν πρέπει να λησμονούμε πως κατά τον 13ο αιώνα επιβιώνει η παλαιοχριστιανική παράδοση, και μάλιστα αυτή του διάκοσμου των Μαρτυρίων που χαρακτηρίζεται από την απεικόνιση του επώνυμου ή των επωνύμων αγίων στηθαίων, δεομένων. Επομένως, μια τέτοια πρακτική εφαρμόζεται και στον προκείμενο ναό, οπότε θα μπορούσε να υποστηριχτεί η άποψη πως είτε πρόκειται για παλαιοχριστιανικό ναό, ή για βυζαντινό ναό της περιόδου του 13ου αιώνα ο οποίος εντάσσει στο εικονογραφικό του πρόγραμμα στοιχεία και παραδόσεις από την παλαιοχριστιανική τέχνη. Και στην μεν πρώτη υπόθεση, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα πως ο εικονογραφικός τύπος του κυνοκέφαλου αγίου Χριστόφορου είναι ήδη γνωστός κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ στη δεύτερη υπόθεση συμπεραίνουμε πως πρόκειται για ένα εικονογραφικό στοιχείο που εκείνη την περίοδο αρχίζει να εφαρμόζεται. Η αποδοχή μιας τέτοιας υπόθεσης όμως ενέχει κινδύνους, γιατί και πάλι τα ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα. Είναι δύσκολο να εισέρχεται ένα τέτοιο εικονογραφικό στοιχείο για πρώτη φορά σε τοιχογραφημένο σύνολο χωρίς να υπάρχουν προηγούμενα εικονογραφικά πρότυπα.

Φρονούμε λοιπόν πως η ύπαρξη αυτής της τοιχογραφίας αυτής δείχνει πως στους χρόνους που έγινε η τοιχογράφηση του ναού των αγίων Αναργύρων, υπήρχε ήδη εν χρήσει ο εικονογραφικός αυτός τρόπος απόδοσης του αγίου Χριστόφορου κάτι που επιβεβαιώνεται και από την φορητή εικόνα που προέρχεται από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, και η οποία αν και χρονολογείται το 1681 και είναι έργο λαϊκής τεχνοτροπίας, παρουσιάζει τον άγιο Χριστόφορο ως κυνοκέφαλο ακολουθώντας ένα διαμορφωμένο εικονογραφικό τύπο του 4ου ή του 5ου αιώνα από την Αντιόχεια, τόπο βάπτισης και μαρτυρίου του αγίου. Όλα αυτά τα στοιχεία καταδεικνύουν περίτρανα πως όταν ο Διονύσιος συγγράφει την ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης υπήρχαν ήδη ιστορημένα σύνολα, είτε τοιχογραφημένα, είτε φορητά, τα οποία παρουσίαζαν τον άγιο Χριστόφορο με μορφή σκύλου. Γιατί όμως ο ιερομόναχος από την Ευρυτανία αποφεύγει να τα αναφέρει, αυτό είναι ένα ζήτημα που άπτεται άλλο πεδίο έρευνας. Σε αυτό το σημείο όμως προκύπτει ένα άλλο ερώτημα που χρήζει απάντηση. Η εικονογράφηση του αγίου Χριστόφορου με την συγκεκριμένη μορφή, είναι μια προσπάθεια απόδοσης της πραγματικής μορφής του αγίου, ή άπτεται συμβολικής και αλληγορικής ερμηνείας. Ξεκινώντας με δεδομένο, πως ο εικονογραφικός τύπος του αγίου έχει διαμορφωθεί πολύ νωρίτερα από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο η απόδοση μπορεί να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει ένα αλληγορικό ή συμβολικό στοιχείο, και τούτο διότι είναι γνωστό, πως πολλές φορές η εικονογράφηση, τόσο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, όσο και μέχρι τους χρόνους της Πενθέκτης συνόδου εμπεριείχε αλληγορικά και συμβολικά στοιχεία. Και γιατί θέτουμε ως όριο την Πενθέκτη σύνοδο; Μα διότι τότε, η σύνοδος αυτή με τον 82ο κανόνα της όρισε πως η συμβολική και αλληγορική εικονογραφία θα πρέπει να τεθεί κατά μέρος και πλέον οι διάφορες εικονογραφήσεις να είναι άμεσες, είτε πρόκειται για θέματα με ιστορικό, είτε με θεολογικό περιεχόμενο. Και η απεικόνιση ενός μάρτυρα της εκκλησίας, εν προκειμένω του αγίου Χριστοφόρου, εμπεριέχει και ιστορικό και θεολογικό περιεχόμενο. Έτσι η Πενθέκτη σύνοδος μιλά για τα συμβολικά θέματα, σαν ένα ξεπερασμένο στάδιο μέσα στη ζωή της εκκλησίας και με τον 82ο κανόνα της αποφασίζει μεταξύ άλλων να αντικατασταθούν τα σύμβολα της Παλαιάς Διαθήκης και των πρώτων χριστιανικών αιώνων από την άμεση αναπαράσταση αυτού που συμβόλιζαν, καλώντας τα παράλληλα να αποκαλύψουν την έννοιά τους.

Η χρήση ζωομορφικών χαρακτηριστικών δεν εισάγεται για πρώτη φορά στη βυζαντινή τέχνη και μάλιστα στον εικονογραφικό τύπο του αγίου Χριστοφόρου. Αντιθέτως είναι αρκετά παλαιά συνήθεια, ενώ η κυνοκέφαλη μορφή του αγίου Χριστόφορου φαίνεται να ακολουθεί παραστάσεις του Αιγυπτίου κυνοκέφαλου θεού Άνουβι, από φυλαχτά αποτροπαϊκού χαρακτήρα των πρωτοχριστιανικών αιώνων. Παράλληλα δύο ερευνητές, ο Paul Taçon από του Μουσείο του Σίδνεϊ της Αυστραλίας και ο Christopher Chippindale από το μουσείο Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Cambridge ανακάλυψαν, τόσο στην Αυστραλία, όσο και στη νότια Αφρική πλήθος τοιχογραφιών που ιστορούσαν κυνοκέφαλους ανθρώπους και Θεούς, και οι οποίες χρονολογούνται σε βάθος χρόνου δέκα χιλιάδων ετών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και παλαιότερες τοιχογραφημένες παραστάσεις, όπως είναι η παράσταση ενός ανδρόγυνου, που βρέθηκε στη Γερμανία και με τη βοήθεια της χρονολόγησης με άνθρακα C-14, διαπιστώθηκε ότι η ηλικία του είναι περίπου τριάντα δύο χιλιάδων ετών. Έτσι ο Taçon από κοινού με τον Chippindale υποστήριξαν πως βρήκαν την πρώτη προϊστορική εικόνα κυνοκέφαλου ανθρώπου, ενώ παράλληλα διατύπωσαν την θεωρία πως σε διάφορες περιοχές ανά τον κόσμο, όπως στην βόρεια Αυστραλία, στην Ευρώπη και στη νότια Αφρική τα τοιχογραφημένα σύνολα με μορφή κυνοκέφαλων ανθρώπων και Θεών θα πρέπει να φτάνουν τις πέντε χιλιάδες.

Συνεπώς, ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Χριστόφορου ως κυνοκέφαλου πρέπει να είναι γνωστός ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η πραγματική όψη του αγίου είναι αυτή που παρουσιάζει η εικόνα. Ο εικονογράφος χρησιμοποιώντας αυτό το στοιχείο, θέλει να δείξει με αλληγορικό και συμβολικό τρόπο πως όλοι έχουν το δικαίωμα της μετοχής στην αληθινή πίστη του Τριαδικού Θεού και όλοι, δια του βαπτίσματος και της συμμετοχής στα ιερά μυστήρια, γίνονται μέτοχοι της άκτιστης θείας Βασιλείας ανεξάρτητα από την μορφή τους, και τούτο διότι πάντες είναι εικόνα και ομοίωση του Θεού. Σε αυτή την επιθυμία του εικονογράφου συμβάλλει και το γεγονός, πως αποδεδειγμένα ο Χριστόφορος καταγόταν από το γένος των Κυνοκέφαλων, όπως είδαμε προηγουμένως, στοιχείο που συνδράμει στην θεολογική τεκμηρίωση που επιθυμεί να κάνει μέσω της εικονογραφίας του. Το εικονογραφικό στοιχείο μένει εν χρήσει μέχρι και αρκετά χρόνια μετά την Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδο, οπότε και η αλληγορία και ο συμβολισμός θεωρούνται στοιχεία που θα πρέπει να απομακρυνθούν από την τέχνη. Έτσι με την πάροδο των χρόνων η μορφή του κυνοκέφαλου αγίου αρχίζει να τίθεται σε αχρησία, υπακούοντας από την μία στα κελεύσματα της συνόδου, από την άλλη στη προσπάθεια να αποφεύγεται ο σκανδαλισμός των πιστών που βλέπουν μια εικονογραφία ενός αγίου με μορφή σκύλου. Σε συνδυασμό παράλληλα με το γεγονός πως η Καθολική Εκκλησία, η οποία και αυτή τιμά τον άγιο Χριστόφορο, χωρίς ωστόσο να αποδέχεται εικονογραφήσεις όμοιες με αυτές της ανατολικής εκκλησίας, ακολουθήθηκε ένας νέος εικονογραφικός τύπος του αγίου, καθαρός από ζωομορφικά χαρακτηριστικά. Η δυτική εκκλησία με βάση την θεολογία της και την ανθρωπολογία της δεν αποδέχτηκε την εικονογράφηση των ορθοδόξων και προέβη σε μια διαφορετική ιστόρηση, έχοντας ως βάση την ανάλυση από το όνομα του Χριστοφόρου. Έτσι προσπαθεί και τελικά καταφέρνει να διαμορφώσει ένα διαφορετικό εικονογραφικό τύπο, παρουσιάζοντας τον άγιο να μεταφέρει τον Χριστό στους ώμους του, έχοντας ως βασικό στοιχείο την ανάλυση που πηγάζει από το όνομά του. Μια τέτοια ερμηνεία όμως δεν βρίσκεται πουθενά, κυρίως στην ελληνική αγιολογική παράδοση, όπως αυτή καταγράφεται από τον Francois Halkin στη *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, αλλά ούτε και στα γραπτά αγιολογικά κείμενα που μας έρχονται από την λατινική αγιολογική παράδοση. Πως όμως δημιουργείται μία τέτοια παράδοση; Αν ανατρέξουμε στη *Bibliotheca Hagiographica Latina*, στο πάθος του αγίου Χριστόφορου θα βρούμε ένα τμήμα στην παράγραφο 7 όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «*He came and baptized the soldiers, just as he also baptized blessed Reprobus, and named him Christopher, that is Bearer-of-Christ*», δηλαδή ο Ρέπροβος μετά την βάφτισή του ονομάστηκε Χριστόφορος, αυτός που μετέφερε τον Χριστό, όπως μας

πληροφορεί σχετικά ο συγγραφέας του πάθους. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως μια τέτοια πληροφορία μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνεία και επομένως σε διαμόρφωση ενός διαφορετικού εικονογραφικού τύπου. Ωστόσο, η αίσθηση που αποκομίζει ο αναγνώστης των λατινικών πηγών του πάθους του αγίου Χριστόφορου, είναι πως η μορφή του δεν ήταν όμοια με σκύλου, αντιθέτως ήταν αποκρουστική, χωρίς όμως να παύει να είναι ανθρώπινη.

Βέβαια δημιουργείται ένα ερώτημα. Η δυτική εκκλησία είναι αυτή που ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο με την μορφή του αγίου να μεταφέρει τον Χριστό ή τελικά αυτός ο τύπος αποτελεί σύμπτυξη διαφόρων στοιχείων και παραδόσεων, τόσο της δυτικής όσο και της ανατολικής εκκλησίας. Και κατά πόσον ο αρχικός εικονογραφικός τύπος του αγίου με τα ζωομορφικά χαρακτηριστικά είναι ένας τύπος που ακολουθείται από την ανατολική εκκλησία και δεν μπορεί να συμβαίνει το αντίθετο. Η λατινική εκκλησία δηλαδή να έχει ως τύπο εικονογράφησης τον ζώμορφο άγιο ο οποίος και εν τέλει εισέρχεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα της ορθόδοξης εκκλησίας, ενώ η τελευταία από την πλευρά της επηρεάζει την δυτική εκκλησία στο να ακολουθήσει μια πιο αποδεκτή και λιγότερο προκλητική και σκανδαλώδη εικονογραφία.

Σύμφωνα με το λατινικό αγιολογικό κείμενο του πάθους του Αγ. Χριστόφορου, διαβάζουμε πως ο Αθανάσιος, επίσκοπος της Ιταλίας, μετέφερε στην επικράτειά του το λείψανο του αγίου από την Συρία, όπου και χτίζει ναό προς τιμή Του. Εκεί, σύμφωνα με το λατινικό αγιολογικό κείμενο, υπήρχε ένας ποταμός ο οποίος ξεχείλιζε και πλημμύριζε την πόλη. Όταν λοιπόν ο Αθανάσιος λαμβάνει το λείψανο του μάρτυρα, χτίζει μια βασιλική στις όχθες του ποταμού και με θαυμαστό τρόπο, που όμως δεν αναφέρεται διεξοδικά στα λατινικά αγιολογικά κείμενα, η ροή του ποταμού άλλαξε με αποτέλεσμα να σωθεί η περιοχή και η πόλη από τις πλημμύρες: «*Moreover, Athanasius, the bishop of Italy…came to Antioch, paid three hundred aurei to the king's servants, and took away the corpse of the holy martyr to his own city. There was a river which used flow down and floods this city. The bishop constructed a basilica at the source of the river, and deposited there the corpse of the holy martyr; and the river was turned down the other side of the mountain, and the city has been kept safe until the present day*». Η δημιουργία λοιπόν ενός ναού προς τιμήν του αγίου στην περιοχή αυτή της Ιταλίας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως παράλληλα με την ανέγερση του ναού δημιουργείται και ο εικονογραφικός τύπος του αγίου. Πότε όμως γίνεται αυτή η ενέργεια του Αθανάσιου. Όπως είδαμε παραπάνω, ο άγιος Χριστόφορος πεθαίνει με μαρτυρικό θάνατο το 308, ενώ πέντε χρόνια αργότερα, το 313, ο Κωνσταντίνος από κοινού με τον Λικίνιο υπογράφουν το «Έδικτον του Μιλάνου» με το οποίο επιτρέπεται η ελεύθερη άσκηση της χριστιανικής λατρείας, οπότε και η πράξη του Αθανασίου θα πρέπει να λαμβάνει χώρα λίγο μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων. Έτσι, όταν τον 6ο αιώνα επί αυτοκράτορα Ιουστινιανού, το Βυζάντιο ανακαταλαμβάνει μεγάλο μέρος της Ιταλίας, είναι σίγουρο πως η περιφέρεια της Βυζαντινής Ανατολής επηρεάζεται ως ένα βαθμό από την πολιτιστική ακτινοβολία της Δυτικής επικράτειας, ενώ παράλληλα, με την πάροδο των χρόνων, το βυζαντινό στοιχείο θα επηρεάσει και αυτό με την σειρά του τις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπως επισήμανε μεταξύ άλλων ο καθηγητής Γιαννακόπουλος γράφοντας μεταξύ άλλων: «Το σημαντικό σημείο είναι πως στον 11ο αιώνα τμήματα της νότιας Ιταλίας, πρωταρχικά η Καλαβρία, είχαν σχεδόν απόλυτα βυζαντινοποιηθεί, τόσο στην παιδεία όσο και στην θρησκεία, και ως τον 15ο αιώνα θα είναι τα κύρια προχωρημένα φυλάκια της βυζαντινής επιρροής στην Δύση». Εδώ βέβαια είναι το μεγάλο πρόβλημα. Ποιος είναι ο εικονογραφικός τύπος που δημιουργείται την περίοδο αυτή.

Βάσει των παραπάνω οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ο αρχικός εικονογραφικός τύπος του αγίου θα παρουσίαζε τον άγιο με στρατιωτική στολή και με το σύμβολο του σταυρού, ως μάρτυρας και δη στρατιωτικό, ενώ η μορφή του θα πρέπει να ήταν αποτρόπαιη που θα έμοιαζε με σκύλου. Έτσι με την πάροδο των αιώνων, το απόκοσμο και δύσμορφο πρόσωπο του αγίου Χριστόφορου μετατρέπεται σε μορφή σκύλου και έτσι έχουμε την

τοιχογραφημένη παράσταση στον ιερό ναό των αγίων Αναργύρων στο Αντρώνι Ηλείας που χρονολογείται τον 8ο αιώνα, να τον παρουσιάζει με μορφή σκύλου. Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, και κυρίως μετά τη λήξη της εικονομαχικής περιόδου, ο εικονογραφικός τύπος του αγίου θα μετατραπεί από κυνοκέφαλο σε κανονική μορφή με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μεταφοράς του Χριστού στους ώμους του. Η αλλαγή αυτή οφείλεται αφενός στη προσπάθεια ενστερνισμού των κανόνων της Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου σχετικά με τον συμβολισμό στην εικονογράφηση και αφετέρου στην επιθυμία των εικονογράφων να αποφεύγουν προοδευτικές εικονογραφήσεις, κυρίως σε μία εποχή που μόλις τώρα αρχίζει να διαμορφώνεται ένα νέο εικονογραφικό πρόγραμμα σε μια εκκλησιαστική κοινωνία που προσπαθεί να ορθοποδήσει μετά την λήξη της εικονομαχικής διαμάχης που δημιούργησε σοβαρά προβλήματα, τόσο σε πεδίο πολιτικής διακυβέρνησης, όσο και σε πεδίο θρησκευτικό, εκκλησιολογικό και εν γένει πνευματικό. Έτσι λοιπόν, γίνεται μια προσπάθεια για να διαμορφωθεί ένας νέος εικονογραφικός τύπος σχετικά με τον άγιο Χριστόφορο ο οποίος να μην στηρίζεται τόσο στην μορφή του, όσο στο όνομά του, το οποίο και τελικά αποτελεί το άλλοθι για την διαμόρφωση του τύπου του αγίου που μεταφέρει τον Χριστό στην πλάτη του, αν και σε καμιά αγιολογική παράδοση, είτε ελληνική, είτε λατινική, είτε αιθιοπική, στο βίο του Χριστόφορου, ούτε διασώζεται, ούτε και αναφέρεται πουθενά κανένα σχετικό περιστατικό. Οπότε και τον 14ο αιώνα έχουμε την πρώτη σχετική εικονογράφηση του αγίου, μεταφέροντας τον Χριστό, όπως προκύπτει από το φορητό σύνολο που προέρχεται από τέμπλο εκκλησίας, πιθανόν δημιούργημα ζωγράφου της Καστίλης του 14ου αιώνα, το οποίο βρίσκεται στο μουσείο του Prado στη Μαδρίτη.

Το τέμπλο, από το οποίο και προέρχεται η εικονογράφηση, είναι πλούσια διακοσμημένο με το μεσαίο τμήμα να μοιάζει ναΐφ και να παρουσιάζει τον άγιο Χριστόφορο να αναπαρίσταται σε όψη, περνώντας το βρέφος Ιησού από ένα ποτάμι. Το στοιχείο αυτό, αν και όπως είδαμε δεν ερείδεται επί καμίας αγιολογικής βάσης, εντούτοις εισήλθε στην εικονογραφία του αγίου σε μία προσπάθεια αντικατάστασης της κυνοκέφαλης μορφής του αγίου, και με την πάροδο των χρόνων εισέρχεται στα αγιολογικά κείμενα, καθίσταται αναπόσπαστο τμήμα της βιογραφίας του αγίου και αποτελεί πλέον παράδοση, οπότε σύμφωνα με αυτή, το βάρος του παιδιού βύθισε τον άγιο στο νερό, βαφτίζοντάς τον έτσι. Η απεικόνιση του νερού και των ψαριών γύρω από τα πόδια του αγίου δείχνουν πως πρόκειται για παλιά εικόνα, ενώ τα τμήματα που περιβάλλουν το κεντρικό κομμάτι και που εικονίζουν σκηνές από τη ζωή του αγίου, είναι φανερά πιο ρεαλιστικά στη μορφολογία και την κίνηση. Παρά την διεξοδική διακόσμηση και το γέμισμα, που μπορεί να προστέθηκαν και αργότερα, το μεσαίο κομμάτι δείχνει να ζωγραφίστηκε από κάποιον καλλιτέχνη ανέγγιχτο από τις καινοτομίες στην εικονογραφία της Ιταλίας. Ήδη από τον 13ο αιώνα Ιταλοί ζωγράφοι όπως ο Cimabue και ο Duccio προσπάθησαν να απαλείψουν τη βυζαντινή επιρροή και να πετύχουν μεγαλύτερο ρεαλισμό και προοπτική στα έργα τους. Αυτή η τάση συνεχίστηκε από άλλους καλλιτέχνες και εξαπλώθηκε τον 14ο αιώνα. Αυτή την τάση ακολουθεί και ο Hieronymus Bosch όταν το 1480, κατόπιν παραγγελίας αποδίδει ζωγραφικά την διαμορφωμένη πλέον δυτική εικονογραφία του αγίου Χριστόφορου να μεταφέρει τον Χριστό επί των ώμων του.

Παρατηρώντας τις εικόνες του αγίου Χριστόφορου, βλέπουμε πως η μορφή του αγίου είναι καθαρά ανθρώπινη, απουσιάζουν εξώκοσμα και αφύσικα χαρακτηριστικά και από τις δύο συνθέσεις και πως πλέον παύει ο τύπος του αγίου όχι τόσο να έχει εξώκοσμη όψη, όσο το να εικονίζεται με την κλασική στρατιωτική ενδυμασία και παράλληλα να φέρει τον σταυρό, ενδεικτικό ότι πρόκειται για μάρτυρα. Αυτό το στοιχείο θα του δούμε και σε μεταγενέστερες εικονογραφήσεις του αγίου, όπως η τοιχογραφημένη παράσταση από τον ιερό ναό της Ζωοδόχου Πηγής στη Παιανία της Αττικής, που χρονολογείται το 1946 και είναι έργο του αείμνηστου μικρασιάτη αγιογράφου Φώτη Κόντογλου. Η μονοπρόσωπη αυτή λιτή σύνθεση δείχνει καθαρά τις εικαστικές δυνατότητες του Κόντογλου, ο οποίος δεν κάνει καμία προσπάθεια να πρωτοτυπήσει ως προς την μορφή της σύνθεσης καθώς αναζωγραφεί

ένα εικονογραφικό τύπο ήδη γνωστό κυρίως στη μεταβυζαντινή ζωγραφική παράδοση, προερχόμενο από τη ζωγραφική παράδοση της δύσης.

Είναι σημαντική αυτή η παράσταση του Κόντογλου, δείχνοντας τον άγιο να περπατάει μέσα στα βυζαντινότροπα ζωγραφισμένα νερά φέροντας στη πλάτη του τον Χριστό, προς τον οποίο στρέφει το βλέμμα του κοιτώντας τον με ήσυχο και καθαρό βλέμμα. Ο Χριστός, εικονίζεται σε μικρή ηλικία, να κρατάει ειλητάριο, ενώ με το αριστερό χέρι Του ευλογεί τον άγιο αγγίζοντας τον στη κεφαλή. Αυτό όμως που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Κόντογλου συνδέει τα ποικίλα στοιχεία της εικόνας προκειμένου να δοθεί ενότητα και ζωντάνια στη σύνθεση χωρίς ωστόσο να χάνεται ούτε η ιεροπρέπεια, ούτε και η μνημειακότητα της σύνθεσης. Συνάμα, επιλέγει μια ήσυχη χρωματική ακολουθία, δένοντας παράλληλα τα χρώματα με τους φωτισμούς, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο ενότητα στη ζωγραφιά και καλλιεργώντας την ανάλογη αίσθηση της μεγαλοπρέπειας στον θεατή. Είναι σημαντική η αναφορά στον Κόντογλου διότι η εικαστική του προσπάθεια διατρανώνει την αλήθεια για τη συνέχεια και τη λειτουργικότητα της τέχνης που υπηρετεί, η οποία στην πραγματικότητα ισοδυναμεί με τη διατήρηση της ενότητας της ίδιας της ζωής μιας κοινωνίας, επισημαίνει μεταξύ άλλων ο καθηγητής Γεώργιος Κόρδης. Προσπαθεί λοιπόν να επαναφέρει το βυζαντινό ζωγραφικό τρόπο στην απόδοση των ορθόδοξων εικόνων, χωρίς ωστόσο να ενδιαφέρεται για τον εικονογραφικό τύπο, την ορθότητα του ή μη, την θεολογική ή την συμβολική του τεκμηρίωση. Στοχεύει στο να επαναφέρει τη βυζαντινή αγιογραφική απόδοση όχι όμως και στην ορθότητα των εικονογραφικών τύπων. Έτσι όταν ιστορεί τον άγιο Χριστόφορο να μεταφέρει στη πλάτη του τον Χριστό, δεν τον απασχολεί αν αυτός είναι ο ορθός τύπος ιστόρησης του αγίου, αντιθέτως προέχει η εικονογράφησή του να έχει τα χαρακτηριστικά, τεχνοτροπικά και όχι μόνο, της καθαρής βυζαντινής αγιογραφίας.

Οι εικόνες, είτε αφηγηματικές, είτε λατρευτικές είχαν πάντα ένα ιδιότυπο λειτουργικό περιεχόμενο που έχει κατοχυρωθεί θεολογικά. Στοχεύουν στο να διδάξουν και να απεικονίσουν το δόγμα της εκκλησίας, και εν τέλει να ωθήσουν τους πιστούς στην επικοινωνία με τον Τριαδικό Θεό. Οπότε για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός των εικόνων θα πρέπει η λατρευτική εικόνα να μοιάζει στο αρχέτυπο, στο πρόσωπο δηλαδή που αναπαριστά, είτε πρόκειται για τον σαρκωμένο Υιό και Λόγο του Θεού, είτε για μάρτυρα ή άγιο. Αυτή η προϋπόθεση καθιστά την ορθόδοξη αγιογραφία τέχνη καθαρά ιδεαλιστική, που ενδιαφέρεται για τα πνευματικά ιδεώδη και για την πραγματικότητα που: «οὔκ ἐστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Έτσι από την αρχή εμφανίζεται στη χριστιανική αγιογραφία ο ρεαλισμός που γίνεται το μέσο έκφρασης για να δηλωθεί η υποταγή του υλικού στο πνευματικό, της κοσμικής πραγματικότητας στη θεία. Ωστόσο το μεγάλο ενδιαφέρον της τέχνης αυτής είναι η γνώση και η δυνατότητα της μετοχής των πιστών στην άκτιστη θεία Βασιλεία του Θεού, χωρίς όμως να παραθεωρεί πως ο παρόν κόσμος αποτελεί μια οντολογική πραγματικότητα, και τούτο διότι ο άνθρωπος ως διττή προσωπικότητα έχει θνητό σώμα και αθάνατη ψυχή, οπότε μετέχει του κτιστού κόσμου και συνάμα καλείται να μετάσχει στην άκτιστη πραγματικότητα. Τόσο ο Χριστός όσο και μετέπειτα οι άγιοι, μέσω της αγιογραφίας μετέχουν και των δύο κόσμων. Ανήκουν μεν στον κόσμο της αιωνιότητας, όμως με την ιστορική τους ύπαρξη συνδέονται με τον παρόντα κόσμο, επομένως τα στοιχεία της φυσικής πραγματικότητας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της χριστιανικής τέχνης. Ο αγιογράφος αποδίδει το σώμα του αγίου υπό το πρίσμα της Παύλειας διδασκαλίας: «τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματός ἐστιν», και παράλληλα η μορφή του εκάστοτε αγίου αποδίδεται μέσω από το άκτιστο και θείο πυρ της Θεότητας, αποδεικνύοντας συνάμα πως το εικονιζόμενο σύνολο δεν είναι ένα απλό βιολογικό σώμα, αντιθέτως είναι ένα σύνολο τεθεοποιημένο, πλημμυρισμένο από τις δωρεές της θείας χάριτος και πως σε αυτό ενοικεί πλέον το άγιον Πνεύμα. Υπό το πρίσμα αυτό δικαιολογείται η απόδοση του αγίου Χριστόφορου με μορφή σκύλου. Ο σκληρός ρεαλιστικός τρόπος της απόδοσης του αγίου με κεφάλι σκύλου δεν δημιουργεί προβλήματα επί θεολογικής βάσης,

αντιθέτως ενισχύει την αίσθηση του ρεαλισμού της χριστιανικής αγιογραφίας, καθώς οι αγιογράφοι μέσα από μια σκληρή και ομολογουμένως σπάνια παράσταση προσεγγίζουν την ιερή μορφή με θαυμαστό τρόπο, χωρίς ωστόσο να την στερούν από την αληθινή πνευματική φύση, δηλαδή το στοιχείο εκείνο του μη όντος «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου».

Συνεπώς η νατουραλιστική απόδοση της μορφής δεν έγκειται στον σχεδιασμό μόνο, αλλά κυρίως σχετίζεται με την έννοια της αντικειμενικότητας που έχει ως προς τον πιστό. Ο άγιος Χριστόφορος είτε εικονίζεται ως κυνοκέφαλος, είτε ως άνθρωπος που μεταφέρει τον Χριστό στη πλάτη του είναι μέτοχος των δωρεών του αγίου Πνεύματος και καλείται να μετάσχει στο δείπνο της ουράνιας Βασιλείας. Δεν θα εξετάσουμε ποιός από τους δύο εικονογραφικούς τύπους είναι ο σωστός ή ο καλύτερος. Και τούτο διότι, συναμφότεροι πετυχαίνουν τον στόχο και τον σκοπό της χριστιανικής αγιογραφίας που δεν είναι άλλος από την αισθητοποίηση, μέσω της τέχνης, την παρουσία της Χάριτος του αγίου Πνεύματος στις ιερές μορφές. Η μορφή του αγίου Χριστόφορου, είτε με τον ένα, είτε με τον άλλο τρόπο αποδίδεται, εκπληρώνει στο ακέραιο τον ρόλο της, που δεν είναι τίποτα περισσότερο από το να θέσει τον πιστό-θεατή ως το σημείο αναφοράς. Έτσι ο πιστός γίνεται αναπόσπαστο τμήμα της σύνθεσης, είναι αναπόσπαστο τμήμα της εικόνας, η οποία υπάρχει όχι μόνο για αυτόν, αλλά και εξαιτίας αυτού και ως προς αυτόν, και τελικά μετέχει των δωρεών του αγίου. Για αυτό και ο ιερός Δαμασκηνός επισημαίνει χαρακτηριστικά: «*Οἱ γὰρ ἅγιοι καὶ ζῶντες πεπληρω-μένοι ἦσαν πνεύματος ἁγίου καὶ τελευτησάντων αὐτῶν ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀνεκφοιτήτως ἔνεστι καὶ ταῖς ψυχαῖς καὶ τοῖς σώμασιν ἐν τοῖς τάφοις, καὶ τοῖς χαρακτῆρσι καὶ ταῖς ἁγίαις εἰκόσιν αὐτῶν, οὐ κατΆ οὐσίαν, ἀλλὰ χάριτι καὶ ἐνεργείᾳ*».

Βιβλιογραφία

Αγαθαρχίδης Γεώργιος, Σχετικά με την ερυθρά θάλασσα (excerpta), ed. K. Müller, *Geographi Graeci minores*, vol. 1. Paris: Didot, 1855 (repr. Hildesheim: Olms, 1965).

Αριστοτέλης και σώμα Αριστοτελικό *Historia animalium,* ed. P. Louis, Aristote. *Histoire des animaux,* vols. 1-3. Paris: Les Belles Lettres, 1:1964, Lib. 1-4 (486a5-538b23): vol. 1. Lib. 5-7 (538b28-588a12): vol. 2. Lib. 8-10 (588a16-633b8, 633b12-638b36): vol. 3.

Γαλένος Μεδιολάνων *De anatomicis administrationibus libri ix,* ed. C.G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia,* vol. 2. Leipzig: Knobloch, 1821 (repr. Hildesheim: Olms, 1964): 215-731.

Δαμασκηνού Ιωάννη, Λόγος Α΄ περί των εικόνων, *M.P.G.* 94, 1249.

Διόδωρος Σικελός, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (lib. 1-20), ed. F. Vogel and K.T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf), *Diodori bibliotheca historica,* 5 vols., 3rd edn. Leipzig: Teubner, 1:1888; 2:1890; 3:1893; 4-5:1906 (repr. Stuttgart: 1964): Lib. 1-4: vol. 1, ed. Vogel.

Ευστάθιος, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem, ed. K. Müller, *Geographi Graeci minores,* vol. 2. Paris: Didot, 1861 (repr. Hildesheim: Olms, 1965): 201-407.

Ηρόδοτος, *Ιστορία,* ed. Ph.-E. Legrand, Hérodote. *Histoires,* 9 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1:1932; 2;1930; 3:1939; 4 (3rd edn.): 1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954.

Καλλισθένης Ψευδο-, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Historia Alexandri Magni vel Pseudo-Callisthenes (Varia),* Recensio E (cod. Eton College 163), ed. A. Lolos and V.L. Konstantinopulos, Ps.-Kallisthenes. *Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans,* 2 vols. [Beiträge zur klassischen Philologie 141 & 150. Meisenheim am Glan: Hain, 1983]: 1:87-309; 2:11-207. vol. 1: ed. Lolos. vol. 2: ed. Konstantinopulos).

Του ιδίου, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Varia), *Ἡ φυλλάδα τοῦ μεγαλέξαντρου* Recensio f, ed. G. Veloudis. *Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος* [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη 39. Athens: Hermes, 1977]: 5-117.

Του ιδίου, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Varia), *Διήγησις τοῦ ᾿Αλεξάνδρου. The tale of Alexander. The rhymed version Recensio poetica* (recensio R), ed. D. Holton [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ βιβλιοθήκη. Thessalonica: n.p., 1974]: 103-185.

Του ιδίου, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου Recensio Byzantina poetica* (cod. Marcianus 408), ed. S. Reichmann, *Das byzantinische Alexandergedicht nach dem codex Marcianus 408 herausgegeben* [Beiträge zur klassischen Philologie 13. Meisenheim am Glan: Hain, 1963] *Lines 1-6120.

Του ιδίου, *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* Recensio e, ed. J. Trumpf, *Anonymi Byzantini vita Alexandri regis Macedonum.* Stuttgart: Teubner, 1974: 1-178.

Κτεσίας Ιστορικός *Fragmenta,* FGrH 688: 3C:420-517. fr. 8b: P. Oxy. 22.2330.

Πτολεμαίος Κλαύδιος, *Geographia* (lib. 4-8), ed. C.F.A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei geographia,* vols. 1-2. Leipzig: Teubner, 1:1843; 2:1845 (repr. Hildesheim: Olms, 1966).

Γιαννακόπουλος Κ.Ι. *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση, Δύο κόσμοι της Χριστιανοσύνης στο μεσαίωνα και στην Αναγέννηση, Μελέτες στην Εκκλησιαστική και Πολιτιστική Ιστορίας,* μτφρ. Κυριαζή Κωνστ/νου, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1966.

Διονυσίου, *Ερμηνεία: Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης,* εκδ. από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Πετρούπολη 1909.

Δρανδάκης, Η Βυζαντινή τέχνη στη Μάνη

Καλοκύρη Κωνσταντίνου, *Η Ζωγραφική της Ορθοδοξίας, Ιστορική, Αισθητική και δογματική ερμηνεία της Βυζαντινής Ζωγραφικής,* Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1972.

Κόρδης Γ. *Ιεροτύπως, Η εικονολογία του ιερού Φωτίου και η τέχνη της μετεικονομαχικής περιόδου,* εκδ. Αρμός 2002.

Κόρδης Γ, *Παράδοση και Δημιουργία στο εικαστικό έργο του Φώτη Κόντογλου,* εκδ. Αρμός 2006.

Ουσπένσκι Λεωνίδα, *Η Θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη εκκλησία,* μτφρ Μαρίνης Σπ., εκδ. Αρμός 1998.

Αλέξανδρου Ραγκαβή, *Λεξικόν της Ελληνικής Αρχαιολογίας,* υπό, τ. Α, εν Αθήναις 1891.

Bibliotheca hagiographica graeca antiquiae et mediae aetatis. 3rd ed. rev. and updated. Ed. François Halkin. Brussels: Bollandist Society, 1957. Repr. 1986.

Bibliotheca hagiographica graeca 309, H. Usener, Acta S. Marinae et S. Christophori in Festschrift zur funten Sacularfeier der Carl-Ruprechts-Universitat zu Heidelberg (Bonn, 1886), 56-76. Ehrhard I 622.

Bibliotheca hagiographica graeca 310 (G. Van Hooff) in *Anal. Boll.* 1 (1882), 122-148. Ehrhard I 622.

Bibliotheca hagiographica graeca 310c Exc. (prior pars) Usener 56-64 in infimis pagellis e cod. Paris. 1534. – Cf. codd. Hierosol. Sab. 242, saec. X, 383v-402, et 373 ; Mosq. 162 (Vladimir 308), saec. XI, fol. 161v-174 ; Patm. 257, saec. XI-XII, fol. 1v-15. (cf. Ehrhard I, 622, 6293).

Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. Orig. 2 vols., Brussels: Bollandist Society, 1898 and 1899. Repr. Brussels, 1949 and 1992. New supp., ed. Henri Fros, Brussels: Bollandist Society, 1986.

Leigh Dayton "Animal-headed humans appear in earliest art" στο *New Scientist* Print Edition, 21 November 2001 http://www.newscientist.com/.

David Woods, «The Origin of Cult of the St. Christopher», στο http://www.ucc.ie/ milmart/ chrsorig.html Οκτώβριος 1999.

The Passion of St. Christopher", *Revue Celtique* 34 (1913).

Liddell & Scott's Greek-English Lexicon, λήμμα: Κυνοκέφαλος και Κυνοπρόσωπος.

Αρχιτεκτονική, Τεχνολογία Πληροφοριών και Επικοινωνίας

Ψηφιακή Τεχνολογία: Επαναπροσδιορισμός των Ορίων και του Διπόλου Δημόσιο-Ιδιωτικό

Λέξεις-κλειδιά: *δημόσιος χώρος, επανάσταση της πληροφορίας, ιδιωτικός χώρος, κατοικία, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, όριο, πληροφορία, Πύργος των Ανέμων, ρευστός χώρος*

Αχιλλέας Ψυλλίδης, Αρχιτέκτων Μηχ., M.Arch. ΕΜΠ, διδάσκων Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων ΕΜΠ:

Abstract
The transition from the age of the machine and the corresponding mechanistic perception of space, a consequence of the achievements of the Industrial Revolution, in the Age of the information revolution and images, brought further radical changes in living standards and the perceptual state of spatial structures. Televisions, Internet, modern digital media, are just some of the elements that have redefined the logic of space boundaries. This short essay is an excerpt from a Lecture at the School of Architectural Engineering of the NTUA, entitled "In Search of Boundaries". The object of this research was the study of the concept of boundary, from an architectural point of view, as well as the thorough analysis of the possibility of boundaries to define various space formations with different qualities.

Το κείμενο αυτό αποτελεί ένα μικρό απόσπασμα από Διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, με τίτλο "*Αναζητώντας τα όρια*". Αντικείμενο της έρευνας αυτής ήταν η μελέτη της έννοιας του ορίου, από αρχιτεκτονική σκοπιά, καθώς και η διεξοδική ανάλυση της δυνατότητας των ορίων να καθορίζουν ποικίλα μορφώματα χώρου με διαφορετικές ποιότητες.

Το πέρασμα από την «εποχή της μηχανής» και την αντίστοιχη μηχανιστική αντίληψη του χώρου –απόρροια των επιτευγμάτων της Βιομηχανικής Επανάστασης- στην εποχή της «επανάστασης της πληροφορίας» και των εικόνων, επέφερε περαιτέρω ριζικές αλλαγές στο βιοτικό επίπεδο αλλά και στην αντιληπτική κατάσταση των χωρικών δομών. Η τηλεόραση, το διαδίκτυο (internet), τα σύγχρονα ψηφιακά μέσα απεικόνισης, αποτελούν μερικά μόνο από τα στοιχεία που επαναπροσδιόρισαν τη λογική των ορίων του χώρου.

Με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, η κοινωνική συνοχή και οι γνωστοί τρόποι επικοινωνίας μέσα στην πόλη, βασισμένοι στη χωρική συνάφεια και γειτνίαση, ανατρέπονται, με συνέπεια ο ρόλος του δημόσιου χώρου ως χώρου επικοινωνίας να εξασθενεί και νέες μορφές επικοινωνίας να τον υποκαθιστούν. Η επιρροή των μέσων επικοινωνίας στην καθημερινή ζωή έχει μεταβάλλει και την έννοια της ιδιωτικότητας. Αλληλεπιδρώσες τεχνολογίες επιτρέπουν σε κάποιον να είναι σωματικά μόνος και όμως να εξακολουθεί να βρίσκεται σε επαφή –ή σωστότερα να συνδέεται- με άλλους ανθρώπους (π.χ. μέσω του διαδικτύου). Έτσι, επαναπροσδιορίζεται ο ορισμός και η σημασία των λέξεων «ιδιωτικότητα», «μονιμότητα», όρια ανάμεσα στο δυνητικό (virtual) και το (εν ενεργεία) πραγματικό.

Οι σύγχρονες βασικές δομές των κτιρίων αλλά και των πόλεων είναι τα δίκτυα τα οποία επιτρέπουν τη χρήση μέσων επικοινωνίας όπως είναι το τηλέφωνο και ο υπολογιστής. Η σημερινή αρχιτεκτονική πρακτική καλείται να αντιμετωπίσει τις ροές των δικτύων, να συγχωνεύσει τις παρεχόμενες ανέσεις και να συσχετιστεί με τη δομή τους . Σύμφωνα με τον Castells «*δεν ζούμε πλέον σε μια κατάσταση που καθορίζεται από τον χώρο των τόπων.*

Ζούμε σε ένα περιβάλλον που καθορίζεται από τον χώρο των ροών: τα χρήματα ρέουν όπως οι πληροφορίες, η τεχνολογία ρέει όπως οι πληροφορίες, η γνώση ρέει όπως οι πληροφορίες» .

Η συνεχής χρήση της πληροφορικής και επικοινωνιακής τεχνολογίας (ICT) στην καθημερινή πρακτική, εν αντιθέσει με το παρελθόν όπου απαιτούνταν η παρουσία του ανθρώπου, έχει δημιουργήσει ένα νέο χώρο, παράλληλο προς τον φυσικό: τον οιονεί (virtual) χώρο. Η πραγματοποίηση σχέσεων, δράσεων και επαφών ανάμεσα σε φυσικούς χώρους σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, σε πραγματικό ή μη-πραγματικό χρόνο (ασύγχρονη επικοινωνία), ενεργοποιεί αυτόν τον δυνητικό χώρο προσδίδοντάς του μια συνεχώς εναλλασσόμενη μορφή. Κατά τον Rashid «*υπάρχουν δύο καταστάσεις που πρέπει να θεωρήσουμε: ο φυσικός χώρος της αρχιτεκτονικής όπως τον γνωρίζαμε ανέκαθεν όπου η κλειστότητα, η μορφή και η μονιμότητα θα συνεχίσουν να παίζουν αδιαμφισβήτητα καθοριστικό ρόλο, και η οιονεί αρχιτεκτονική, που τώρα αναδύεται από τον ψηφιακό κόσμο του Διαδικτύου (Internet). Αντικείμενα, χώροι, κτίρια και ιδρύματα μπορούν πλέον να κατασκευάζονται, να πλοηγούνται, να κατανοούνται, να βιώνονται και να χειρίζονται κατά μήκος ενός παγκόσμιου δικτύου. Αυτή είναι μια νέα αρχιτεκτονική ρευστότητας και μεταβλητότητας βασισμένη στις τεχνολογικές εξελίξεις και ωθούμενη από μια βασική ανθρώπινη επιθυμία να εξετάσει το άγνωστο. Το αναπόφευκτο μονοπάτι και για τις δύο αυτές αρχιτεκτονικές, την πραγματική και την εικονική, θα είναι αυτό της σύγκλισης και της ανάδειξης*».

Σε αυτόν τον υβριδικό, ρευστό χώρο πρέπει να διερευνηθεί η σημασία και ο ρόλος των ορίων, η τοποθεσία των δραστηριοτήτων και των συνεπαγόμενων χωρικών σχέσεων (τι είναι δημόσιο, τι ιδιωτικό;). Το πρώτο μεγάλο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η εμφάνιση των υπολογιστών και του διαδικτύου στα κτίρια, τόσο τα ιδιωτικά όσο και τα δημόσια. Με αυτό τον τρόπο, μια μεγάλη μερίδα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη μετάβαση στον φυσικό χώρο όπου αυτές λαμβάνουν μέρος. Η εργασία, η εκπαίδευση, το εμπόριο και οι συναλλαγές μπορούν να γίνουν τμηματικά ή καθολικά από την κατοικία (βλ. και παρακάτω). Έτσι, οι δραστηριότητες με κατ’ εξοχήν δημόσιο χαρακτήρα εισβάλουν στην ιδιωτική σφαίρα μέσω των προσωπικών υπολογιστών.

Στην τυπική - κλασική αντίληψη μιας επιχείρησης, για παράδειγμα, κάθε εργαζόμενος κατείχε μια θέση εργασίας σε έναν συγκεκριμένο γραφειακό χώρο. Από την άλλη πλευρά, ο εργαζόμενος που συμμετέχει σε μια δυνητική επιχείρηση *μοιράζεται* ορισμένα μέσα, κινητά, ακίνητα και λογισμικά με άλλους υπαλλήλους μέσω τηλεργασίας. Το μέλος της συμβατικής επιχείρησης περνούσε από τον ιδιωτικό χώρο της κατοικίας του στο δημόσιο χώρο του τόπου εργασίας. Αντίθετα, ο τηλεργαζόμενος μετατρέπει τον ιδιωτικό χώρο σε δημόσιο, και αντιστρόφως . Μπορεί, επομένως, ορισμένες φορές να διαχειρίζεται σύμφωνα με καθαρά προσωπικά κριτήρια μια χρονικότητα δημόσια. Τα όρια δεν είναι πια αυτονόητα. Αποκτούν περαιτέρω ιδιότητες από τις υλικές. Οι τόποι και οι χρόνοι αναμειγνύονται. Οι ίδιες οι έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού τίθενται σε αμφισβήτηση. Τα πράγματα έχουν ευκρινή όρια μόνο στο επίπεδο του πραγματικού.

Κατά συνέπεια, η οθόνη του υπολογιστή μετατρέπεται σε μια νέα μορφή ορίου ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο. Αποτελεί πλέον ένα ψηφιακό όριο. Η Winka Dubbeldam υποστηρίζει ότι «*η οθόνη του υπολογιστή, περισσότερο από την τηλεόραση, έχει μετασχηματίσει εντατικά και εκτεταμένα το νόημα της όψης ως ορίου - συνόρου. Εν αντιθέσει προς την εξωστρεφή φυσικότητα των μακρινών πλέον προγόνων της οθόνης. οι οποία έδρασαν ως λεπτά φύλλα, προς τους κρυφούς ιδιωτικούς χώρους του ατόμου, ο εξωτερικός μας κόσμος είναι μόνιμα πλέον θαμμένος στους πιο ενδόμυχους ιδιωτικούς μας χώρους*».

Η χρήση για παράδειγμα πάνελ LED, τα οποία έχουν την ικανότητα να αναπαράγουν σε ψηφιακή μορφή τις δραστηριότητες που λαμβάνουν μέρος στο εσωτερικό ενός κτιρίου και να τις προβάλλουν σε κοινή θέα πάνω στην εξωτερική επιφάνεια ενός τοίχου, μετατρέπουν το μέχρι πρότινος σαφές οριακό όριο (τοίχος) σε μια δυναμική μεμβράνη επίδειξης εικόνων. Αλλά και άλλα μέσα, όπως οι διάφοροι αισθητήρες που μεταλλάσσουν την όψη των επιφανειών που τους φέρουν, με την αλλαγή των τιμών ορισμένων δεδομένων (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ονομαζόμενου «Πύργου των Ανέμων» του Toyo Ito), οι κάμερες κ.λπ. μετατρέπονται σε *οθόνες προβολής της ιδιωτικής ζωής προς τη δημόσια*, μεταβάλλοντας ριζικά τον χαρακτήρα τους.

Έτσι, όταν η Hannah Arendt έλεγε ότι «*…μη στερητικό χαρακτηριστικό της ιδιωτικότητας είναι το γεγονός ότι οι τέσσερις τοίχοι της ιδιοκτησίας ενός ατόμου του παρέχουν τον μόνο ασφαλή χώρο για να κρυφτεί από τον κοινό, δημόσιο κόσμο…από το να είναι κανείς ορατός…*», δε θα μπορούσε να φανταστεί ότι τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας θα στερούσαν και αυτό ακόμη το χαρακτηριστικό.

Αυτός ακριβώς ο προβληματισμός για την εξέλιξη της σχέσης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, αλλά και των μεταλλαγών που προκλήθηκαν από τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη, ιδιαίτερα στον ευαίσθητο τομέα της ιδιωτικής κατοικίας, αποτέλεσε το κεντρικό θέμα έκθεσης στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (MoMA) της Νέας Υόρκης, με τίτλο «*Η Μη-ιδιωτική Κατοικία*». Η έκθεση αυτή αποτελεί, ίσως, μια απόδειξη των όσων αναλύθηκαν προηγουμένως και άλλαξαν το τοπίο στην κλασσική συντακτική δομή του χώρου. Όπως γίνεται αντιληπτό και από τον τίτλο, η έκθεση παρουσίαζε 26 συνολικά σύγχρονες κατοικίες, έργα αρχιτεκτόνων από διάφορα μέρη του πλανήτη, μεμονωμένες οι περισσότερες, οι οποίες προσπαθούσαν να απαντήσουν στη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού και να επαναπροσδιορίσουν τα όριά τους.

Η ραγδαία ανάπτυξη των νέων μέσων επικοινωνίας λειτούργησε ως καταλύτης για αρχιτεκτονικές καινοτομίες. Οι περισσότερες από τις κατοικίες που παρουσιάστηκαν στην έκθεση ήταν δεκτικές κατασκευές που προσλάμβαναν και μετέδιδαν εικόνες, ήχους, κείμενα και δεδομένα . Αυτό είχε ως αποτέλεσμα αρκετά από τα στοιχεία που κατ' εξοχήν ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα να αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα. Η κατοικία επομένως καλείται να συνθέσει ετερόκλητες επιθυμίες και λειτουργίες και από απλό καταφύγιο να μετατραπεί σε ένα μέσο διάρρηξης, αναίρεσης και προβολής της ιδιωτικής ζωής στη δημόσια. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο παίζει η νέα χωρική συνθήκη που δημιουργείται από τα ψηφιακά όρια τα οποία διαφοροποιούνται από τα συμβατικά υλικά όρια και ανοίγουν «παράθυρα» επικοινωνίας σε έναν ρευστό και συνεχώς μεταβαλλόμενο οιονεί κόσμο. Κατά συνέπεια, ένας συμπαγής τοίχος χωρίς συμβατικά ανοίγματα μπορεί μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας να μετατραπεί σε μια δυναμική μεμβράνη προβολής δεδομένων, αποκτώντας έτσι μια ιδιαίτερη ρευστότητα που επαναπροσδιορίζει την υλικότητά του.

Η έννοια της ιδιωτικότητας όπως φαίνεται αποτελεί αξία που επαναπροσδιορίζεται στο χρόνο. Η ολοένα και αυξανόμενη ρευστότητα μεταξύ του τι είναι δημόσιο και τι ιδιωτικό οφείλεται στη νέα χωρική συνείδηση που επιβάλουν τα ψηφιακά όρια. Ο ανθρώπινος νους μπορεί και αντιλαμβάνεται τον χώρο γύρω του ως σύστημα «κατευθύνσεων και προσανατολισμών», ως μία δυνητικότητα ή ως μία από τις πολλαπλές δυνατές πραγματώσεις αυτής. Από αυτήν την σκοπιά, η συνύπαρξη του υλικού κόσμου με αυτόν του κυβερνοχώρου είναι η υλοποίηση αυτού του δυναμικού συστήματος που παράγει ο σύγχρονος άνθρωπος. Ο προβληματισμός γύρω από τους διπολικούς συσχετισμούς αποκτάει σήμερα μια νέα διάσταση: οι νέες τεχνολογίες παράγουν συνεχώς τις προϋποθέσεις για τη συνύπαρξη των πόλων αυτών ως μία ολότητα. Τα όρια μεταξύ τους είναι δυσδιάκριτα και μεταβαλλόμενα, δεν παύουν ποτέ όμως να είναι μηχανισμοί παραγωγής νοημάτων.

Το όριο πλέον δεν αντιμετωπίζεται ως φράγμα, περιορισμός, αρχή ή τέλος μιας διαδικασίας. Διαρρηγνύεται, πτυχώνει, γίνεται μια μόνιμα ενδιάμεση, μεταβατική περιοχή, ένα κατώφλι. Μία σχισμή, ένα διάκενο στις ενσφηνωμένες εγκαταστάσεις που επιτρέπει ετερογενείς συναντήσεις, περάσματα σε γραμμές φυγής, απελευθερωτικά γίγνεσθαι

Βιβλιογραφία

ARENDT, H. 1986. *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*, μετάφραση: Στέφανου Ροζάνη, Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου, Αθήνα: Γνώση.

CASTELLS, M. 1989. *The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban regional process*, Oxford: Blackwell,

CASTELLS, M. 1996. *The Rise of the Network Society*, Cambridge, Massachusetts: Blackwell.

CHERMAYEFF, S., CHRISTOPHER, A. 1963. *Community and Privacy*, New York: Doubleday,

COLOMINA, B. 1996. *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge, Massachusetts:The MIT Press.

LEVY, P. 1999. *Δυνητική Πραγματικότητα: Η Φιλοσοφία του Πολιτισμού και του Κυβερνοχώρου*, (μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος), Αθήνα: Κριτική.

LYNN, G. 1999. *Animate Form*, New York: Princeton Architectural Press.

METAMORPH TRAJECTORIES, 9. 2004. International Architecture Exhibition, La Biennale di Venezia, Marsilio, Italy.

MITCHELL, W.J. 1995. City of Bits: Space, Place and the Infobahn”, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts,

MITCHELL, W. J. 1999. *E-TOPIA*, , Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

MVRDV 1999. *Metacity / Datatown*, Rotterdam: 010 Publishers.

NEGROPONTE, N. 1995, Being Digital, , London: Hodder and Stoughton.

NORBERG-SCHULTZ, C. 1980. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York: Rizzoli.

NORBERG-SCHULTZ, C. 1965. *Intentions in Architecture*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

RILEY, T. 1999. *The Un-private House*, , New York: MoMA Editions.

ROWE, C., SLUTZKY, R., HOESLI, B. 1964. *Transparency, literal and phenomenal*, Yale, Επίσης δημοσιευμένο με τον τίτλο *Transparency,* στο *Perspecta*, n. 8,

SALAZAR, H.E. GAUSA, M.: 1999. *Single Family Housing: the private domain*, (translation Paul Hammond) Basel: Birkhauser Publishers, Barcelona: Actar,

THOMSON, D., ARCY, W. 1999. *Ανάπτυξη και Μορφή*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.

VAN BERKEL, B., BOS, C. 1999. MOVE: Imagination, Techniques, Effects, Amsterdam: UN Studio & Goose Press.

ZELLNER, P. 1999. *Hybrid Space. New Forms in Digital Architecture*, London: Thames & Hudson.

ΦΑΤΟΥΡΟΣ, Δ. Α. 1995. *Ένα Συντακτικό της Αρχιτεκτονικής Σύνθεσης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Αρθρογραφία

MOSS-MITCHELL, L. 1997. Reinventing the City as a Place to Live and Work, *Housing Policy Debate*, vol. 8, Issue 2, Fannie Mae Foundation, Washington, DC.

ΑΙΣΩΠΟΣ, Γ. 1998: Η έκλειψη του δημόσιου χώρου, *Futura*, 05-99.

ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ, Δ. «Παρατηρήσεις στο όριο επαφής δημόσιου και ιδιωτικού χώρου», *Χρονικό* 73, 169-171. Επίσης δημοσιευμένο στο *Κείμενα για την Αρχιτεκτονική και την Κατοικία*, επιλογή-επιμέλεια: Μάχη Καραλή, ΕΜΠ, Αθήνα, 2002, 191-193.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΤΕΧΝΗΣ, 2000. Η μη-ιδιωτική κατοικία, Νέα Υόρκη, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 34, 22-23.

ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ, Χ. 2002. Localizing Border Lines: Negotiating Architectural Dispersion, *The Dispersed House*.

Page left intentionally blank

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG